

I N H O U D S O P G A V E

De menselijke natuur FRANS COUWENBERGH	2	Dick Swaab Vrijdenker van 2013 ANTON van HOOFF	28
In memoriam Maarten Looij ENNO NUY	8	Wij zijn ons brein DICK SWAAB	29
Een geschiedenis van de religiante terreur FRANS van DONGEN	9	<i>BOEKEN</i> Robert Macfarlane – De oude wegen ENNO NUY	30
Over drie bedriegers en een onvindbaar boek FRANS BIJLSMA	12	<i>REACTIE EN DISCUSSIE</i> Weten eindig te zijn FONS TEL	32
Het woord religiëren WIM AALTEN	16	Vijdenken vergt veganisme FLORIS van den BERG	36
Verband tussen kennis, atheïsme en religie FRANS van DONGEN	19	Spijtoptant van artikel 23 of... HANS de VRIES	37
Anton Constandselezing & Vrijdenker v/h jaar DIK KRUTHOF	21	Waarom ik geen lid van het HV ben KEES HELLINGMAN	38
Wat is er mis met religie? WINNIE SORGDRAGER	22	Een toevallig gesprek HANS LOUIS KOEKOEK	40

De menselijke natuur

FRANS COUWENBERGH (1933) portrettekenaar, voormalig leraar Nederlands

Als onze academische filosofen daaromtrent bevraagd worden, krijgen ze een bezorgde blik. Hun kennis daarover hebben ze meestal van Plato en Hobbes. De Leidse rechtsfilosoof Kinneging dreunde in Trouw, 1996 op: "Van nature is de mens een woeste barbaar, die zonder bedenken moordt en roofdt. Men leze er Homerus nog maar eens op na." Menig collega voelde zich daar niet lekker bij, maar argumenten om hem te weerspreken hadden ze niet. De wat bij-de-tijdsere filosofen lezen weliswaar wat antropologische literatuur, maar alleen om in deze pessimistische visie bevestigd te worden.

Die pessimistische visie klopte in mijn ogen echt niet. Immers: als wij van nature zulke bruten zouden zijn, zouden wij toch genieten van moord, verkrachting of zinloos geweld? Maar wat zie je? We raken er massaal door van streek, houden stille tochten en gaan radeloos in de weer met bloemen, waxinelichtjes en beertjes. En als we bruut geweld zo natuurlijk zouden vinden, zouden we gewelddadig gedrag toch in onze kinderen aanmoedigen?

Γνωθι σεαυτον (weet wie je bent), Kinneging en overige academische filosofen.

Bij jezelf onderken je namelijk tegenstrijdige neigingen die, naargelang de omstandigheden waarin je verkeert, in je de overhand nemen. Ik leerde daarin een soortement 'drietraps-raket' te onderscheiden.

1. In de eerste plaats zijn we een vorm van *leven*. Bij deze primitiefste vorm van *leven* gaat het uitsluitend om graaien: blindelings binnenhalen van energie uit de omgeving, ter instandhouding en voortplanting van het eigen organisme. Het is de ikke-ikke-neiging waarmee alle levensvormen, dus ook wij, behept zijn. Ze maakt zich van ons meester in (al dan niet vermeende) panieksituaties, en... als het om GELD gaat.

2. De tweede trap is de groepsdierenneiging.

Groepsdieren zijn organismen die in het onttrekken van zoveel mogelijk energie aan de omgeving (ten behoeve van de eigen instandhouding en voortplanting) beter slagen als lid van een groep, van een *collectief*, dan wanneer ze dat in hun eentje zouden moeten doen. Dat betekent dat het individu alle belang heeft bij het zo krachtig mogelijk zijn van de groep (het collectief)

waar het deel van uitmaakt, in concurrentie met andere groepen die van dezelfde energiebron leven. Hetgeen weer inhoudt dat het individu zijn eigenbelang min of meer ondergeschikt moet maken aan het groepsbelang. Dat 'meer' telt vooral als de groep wordt bedreigd – zonder oorlogsdreiging kan ieder makkelijker zijn eigen naad naaien.

Twee zielen strijden in de borst van het groepsdier: eigenbelang contra groepsbelang. Deze tegenstrijdige gevoelens kanaliseert het met de 'normen en waarden' welke heersen in zijn groep. Het zijn de chimpansees die, levend in permanente oorlogsdreiging, de sprekendste voorbeelden hiervan leveren. Frans de Waal heeft genoegzaam bij de chimpansees en de bonobo's sociale gevoelens als medelijden, gevoel van rechtvaardigheid, rouw en depressiviteit aangetoond om te mogen concluderen dat we de monotheïstische Tien Geboden niet nodig hebben om ons tot betere mensen te maken dan we al vele miljoenen jaren zijn.

3. En hier bevinden we ons ongemerkt in trap drie: mensen hebben bovenop de groepsdierenmoraal nog verfijndere 'normen en waarden' ontwikkeld. Hoe kwam dat zo?

Van oorsprong zijn we regenwoudmensapen.

Frans de Waal neemt aan dat we oorspronkelijk het meest weg hadden van de hedendaagse bonobo's, omdat de leefomgeving van de laatsten (binnen de omarming van de machtige Congorivier) gedurende vele miljoenen jaren onveranderd is gebleven. Die van de chimpansees daarentegen is vanaf 2,5 mjl wel twintig keer ingekrompen en dan weer uitgebreid onder invloed van de ijstijden, met alle

Bonobo's

overlevingsgevechten tussen hun groepen van dien; en vandaar dat chimpansees vechtlustige machisten zijn geworden. Zowel uiterlijk als in onze onderlinge omgang hebben we veel meer met de vreedzame bonobo's gemeen. Ik zie u bedenkelijk kijken maar ik kom er nog op terug.

Onze bonobo-voorouderpopulatie (ik noem ze *vobo's*) leefde veel noordelijker dan die van de bonobo's: in de 'hoorn' van Afrika – tenminste, daar worden hun oudste fossielen gevonden. Door klimaatafkoeling en uitdroging stierf daar het regenwoud af en maakte plaats voor savanne. Dat nam een paar miljoen jaar, dus dermate geleidelijk dat de vobo's zich van hun aanpassingen zoals permanent rechtop lopen, nooit bewust zijn geweest. Tot die tweebeinigheid waren ze gedwongen omdat ze hun handen nodig hadden voor het meedragen van verzameld voedsel (vrouwen) en een voorraadje stenen (mannen) ter verdediging van de groep tegen de grote katten en hyena's. Op de open grasvlakten moest de groep hecht bijeenblijven. Dat ze geen strijd hoefden te leveren tegen concurrerende groepen zoals de latere chimpansees, daarvan leveren de fossiele gebitten het bewijs: de mensaapslagtanden die bij chimpansees verdomd indrukwekkend zijn, zijn nagenoeg verdwenen in de *hominiden*-gebitten. Een ander sterk staaltje van aanpassing ten behoeve van de onderlinge groeps-harmonie is, dat bij de vrouwen de uiterlijk merkbare vormen van oestrus – die in chimpansee-groepen voor veel hommeles zorgen – geheel verdwenen!

Het is de natuurlijke selectie geweest die onze soort hypersociaal gemaakt heeft. De vobogroepen met de beste onderlinge harmonie hadden gewoon de beste overlevingskansen.

Mijn belangrijkste stellingname in dit stuk is, dat wij van nature 'edele wilden' zijn. Het feit dat we daar al duizenden jaren weinig van laten zien, komt doordat we, net als de chimpansees maar dan wel veel recenter, in een overpopulatie-situatie zijn geraakt. De vobo's hebben zich tot Vroege Mensen ontwikkeld en daar zijn wij, *Anatomisch Moderne Mensen* (AMM's) uit voortgekomen. Hoe de vobo's tot *talige wezens* geworden zijn, dat heb ik al eens in een vorige Vrijdenker (Jaargang

42 nummer 6/7) uiteen mogen zetten.

De Vroege Mensen waren 'edele wilden', levend in kleine groepen (twee tot drie hutten), in vreedzaam contact met een netwerk van andere kleine groepen, zonder welk netwerk een leven op de rand van het bestaansminimum niet mogelijk was. Vreedzaam dus, maar zo conservatief als de pest. De vrouwen deden het wel drie miljoen jaar met hetzelfde type vuistbijl, om eens wat te noemen. Ja, waarom zou je iets veranderen als je er prima mee kunt werken? Elke verandering was uit den boze voor hen.

De AMM's daarentegen (het ontstaansverhaal daarvan houdt u maar tegoed) ontwikkelden vanaf 150.000 jg steeds betere werktuigen, konden daardoor veel grotere groepen voeden, hun groepen splitsten ook veel sneller, hun aantallen 'groeiden bij de konijnen af', ze koloniseerden de hele wereld tot in de verste uithoeken. Hier en daar zijn ze zelfs in overlevingsgevechten geraakt. Oorlog maakt mannen belangrijk. De balans tussen de seksen, met een licht status-overwicht van de vrouwen vanwege hun betrouwbaardere voedselinbreng en hun vermogen tot kinderen baren en zorg, raakte hierdoor verstoord: de mannen werden ongeduldig door de vrouwelijke behoudzucht. De mannen gingen eigen rituelen ontwikkelen, gingen de baas spelen. Je begrijpt, dan heb je de poppen aan het dansen. Van kwaad tot erger. In de laatste vijfduizend jaar is de 'edele wilde' in ons, met permanente oorlogen, slavernij, in klassenmaatschappijen met hun patriarchale godsdiensten, danig gefrustreerd geraakt.

Waar mijn verhaal om draait is dus, dat we nog steeds, in onze diepste verlangens, 'edele wilden' zijn. Uit alle hoeken van pessimistisch denken klinkt nu smadelijk gehoon op. Zowel

de academische filosofie als de leer van de kerken zijn al vanaf Plato doordrenkt van een pessimistische mensvisie. Hobbes kenmerkte ons voorgeslacht als tot oorlog gedoemd, 'van allen tegen allen'. Het postmodernisme heeft het pessimisme alleen maar versterkt, en heeft ook de antropologie negativistisch beïnvloed. Steven LeBlanc, een Amerikaanse archeoloog die aan

de weg timmert met boeken als *Prehistoric Warfare* (1999), *Deadly Landscapes* (2001) en

Steven LeBlanc

Constant Battles- The Myth of the Peaceful, Noble Savage (2004) put zich uit om aan te tonen dat ook de Vroege Mensen al elkaar aan het uitmoorden waren. Een ander invloedrijk antropoloog is Richard Wrangham, auteur van *Demonic Males-Apes and the Origins of Human Violence* (1996).

Deze, en tal van andere antropologen die een indruk wilden geven van hoe mensen van nature zijn, hebben zich echter vooral laten inspireren door *Native Americans* (die voor LeBlanc leidend zijn), Amazone-indianen (zoals de Yanomami van Chagnon en Wrangham) en Bergpapoea's (de voorbeelden van Jared Diamond in *The Third Chimpanzee. The Evolution and Future of the Human Animal* (1992)).

Maar... dat zijn geen jager-verzamelaars zoals onze voorouders dat 99% van de tijd dat we mensen zijn, waren. Dat zijn Tuinbouwers (horticulturalisten). De mensen van genoemde stammen kunnen niet meer vrij rondstruinen in een eindeloze wereld, maar telen hun basisvoedsel in *slash and burn*-tuinen en wonen in semi-permanente langhuizen. Tuinbouwers staan heel anders in het leven dan de pure jager-verzamelaars – waarvan er vandaag nog nauwelijks een paar van over zijn. 90% van de 'primitieve wilden' zijn Tuinbouwers. Ook al zijn die nog halve wilden, ze zijn al boeren aan het worden. En die staan totaal anders in het leven.

Laat ik eerst beschrijven hoe pure jager-verzamelaars het leven beleven, en nog steeds (vanwege hun onveranderlijkheid) een indruk geven van hoe ons vroege voorgeslacht het leven beleefde.

Ik had daar al idee van na het lezen van onderzoeksverslagen onder de San Bushmen, zoals *The Old Way: A Story of the First People* (2006) van Elizabeth Marshall Thomas, die is opgegroeid tussen de 'bushmen' van de Kalahari waar haar moeder veldonderzoek deed, en die weer student was geweest van Richard Lee, de eerste onderzoeker van de San Bushmen: *Kalahari Hunter-Gatherers* (1976). Nog indrukwekkender vond ik *The Forest People* (1961) van antropoloog Colin Turnbull over de Mbuti pygmeeën en de Bantoes van het Ituri regenwoud in Congo Kinshasa,

doordat hij het verschil laat zien tussen pure verzamelaars-jagers (VJ's) en boeren (Bantoes).

Recentelijk hebben de antropologen Peter Gray en Helga Vieirch het onderzoek systematisch aangepakt. Ze hebben alle literatuur over de nog weinige pure jager-verzamelaarsgroepjes over de hele wereld bijeen gezocht en ook nog aparte vragenlijsten toegestuurd aan de onderzoekers ervan, zodat ze de gemeenschappelijke kenmerken puntsgewijs in kaart konden brengen. Dat werk moet nog gepubliceerd worden maar uit hun artikelen en wat ik zelf al had genoteerd, som ik hier tien punten op.

Peter Gray

Helga Vieirch

konden brengen. Dat werk moet nog gepubliceerd worden maar uit hun artikelen en wat ik zelf al had genoteerd, som ik hier tien punten op.

1. De VJ's beleven het leven kinderlijk. Ik bedoel: ze beleven het zoals onze kinderen (voor zover niet door gefrustreerde ouders 'bedorven') het leven beleven: aanvaardend zoals 't is, blijmoedig, leergierig, ondernemend, niet kapot te krijgen.

2. VJ's moeten een boel weten willen ze succesvol overleven. De meisjes moeten van hun moeders leren welke van de talloze wortels en knollen eetbaar zijn, waar en hoe je ze kunt vinden, hoe je ze met de graafstok kunt opgraven en hoe je ze klaar moet maken; welke noten, zaden en

groentes waar en wanneer in hun gebied te oogsten zijn; hoe en met welke bladeren je de hut moet bouwen; hoe je vuurkooltjes moet behandelen, meedragen voor onderweg, vuur maken ermee; hoe en waarmee je gordels (het belangrijkste kledingstuk) en netten en manden kunt maken; en zo nog veel meer vaardigheden en kennis en omgangsvormen. De jongens moeten de eigenschappen van twee tot driehonderd zoogdier- en vogelsoorten kennen, hoe ze sporen kunnen volgen, hoe ze jachtwerktuigen kunnen maken en gebruiken.

Hoe leren die kinderen dat allemaal, zonder onderwijs? Wel, doordat hun ouders blind vertrouwen op de leergierigheid van hun kinderen en hun niets in de weg leggen om met van alles te oefenen en om mee te doen. Die ouders hebben zelf nooit anders meegemaakt. Kleuters leren al met vuur en werktuigen om te gaan, klimmen in bomen voordat ze kunnen lopen, leren vooral van de oudere kinderen. Ook onze kleuters zijn leergierig en kijken

gebiologeerd naar oudere kinderen. Dat is trouwens wederzijds: doorgaans hebben kinderen spontaan de neiging om kleuters te helpen.

3. Kinderen leren zichzelf en elkaar, door waarneming, spel, onderzoek en oefening. VJ-volwassenen respecteren de kinderlijke bedrijvigheid, leggen die niets in de weg, doen soms iets voor, en leggen eindeloos geduld aan de dag.

Als kinderen groter worden, wordt hun spel en inbreng steeds serieuzer. Zodra ze zelf willen, mogen ze mee met de moeders of de vaders, maar het blijft spelenderwijs. En als ze volwassen zijn, blijft het spel-element: VJ's blijven het leven spelenderwijs beleven. Ze blijven het nemen zoals 't is. Ouderdom komt met gebreken, maar je kunt toch nog je bijdrage blijven leveren met je levenservaring. En de dood hoort er gewoon bij. Een dode wordt hevig bejammerd, maar als het gejammer over is, gaan ze opgewekt verder: niets aan te doen (ze blijven er niet in hangen).

4. Vanwege hun mobiele bestaan waarin ze alles aan den lijve moeten meedragen, zijn ze niet geïnteresseerd in bezit van dingen, maar alleen in hoe ze de dingen kunnen maken (als ze dat willen). Ze kennen dus geen privé-bezit. Ze kennen alleen kennis, en die wordt ook nog eens vrijelijk gedeeld.

5. Vergeleken bij boeren (en bij consumenten) scharrelen ze de kost in minder werkuren bij elkaar. Ze genieten aanzienlijk meer vrije tijd. Die brengen ze door met slapen, kletsen, muziek maken, prutsen aan werktuigen, en zingen. De vrouwen lummelen trouwens minder, hebben altijd wat te doen en hebben minder trek in gelummel dan mannen. Mannen vinden kinderen leuk maar vrouwen zijn er meer mee bezig.

6. Je hebt vrouwenwerk en mannenwerk. Maar aan de randen overlapt het behoorlijk. De seksen respecteren elkaars werk, wetend dat de ene sekse niet zonder de andere kan. Blijft dat de vrouwen meer met elkaar samen doen en de mannen idem dito.

7. Deze gelijkwaardigheid speelt ook sterk tussen alle leden van een leefgroep. Wanneer één man of vrouw zichzelf beter voelt dat de anderen (tenslotte zijn we allemaal verschillend begaafd), en dat in gedrag of woord laat merken, wordt dat door de anderen meteen in de kiem gesmoord met spot. Het wordt in geen geval geaccepteerd. Ze zijn overgevoelig voor aantasting van gelijkwaardigheid.

8. Geloof? Alle mensen zijn talige wezens en dragen het gevoel met zich mee dat de wereld ooit door een scheppende figuur geschapen is.

[In het verre verleden was dat namelijk de eerste groep mensen die het nieuwe leefgebied in gebruik nam en er de dingen hun namen gaf. Voor talige wezens is dat 'in het bestaan roepen', zoals dichters ook als scheppende kunstenaars beschouwd mogen worden. Dat eerste groepje leefde voor hun nakomelingen voort als 'De Grote Voorouder'-figuur, wiens scheppende daden elke avond gedanst/gezongen werden rond het kampvuur. En dat kampvuur was niet voor de gezelligheid, maar om de roofdieren op afstand te houden.]

Maar later, zoals bij de Mbuti-pygmeëen, is die Scheppende God een vage Figuur hoog in de lucht, en is de naaste leefomgeving met haar bepalende elementen belangrijker geworden. Zo is voor de Mbuti pygmeëen het Regenwoud de Gever van alle goeds, en wordt toegezongen bij elke passende gelegenheid, in goede en slechte dagen.

9. Zang, creativiteit in woord en verhalen vertellen zijn een groot goed. Spirituele vermogens, als gemakkelijk in trance raken (is de één meer gegeven dan de ander) worden gewaardeerd, maar niet zodanig dat een bijzonder iemand niet meer hoeft te jagen of te verzamelen. De gelijkwaardigheid van punt 7 is de enige wet die voor allen geldt.

Natuurverschijnselen als donder en bliksem of aardbeving, verhalen daarover worden zeer op prijs gesteld, maar het blijft spel: de werkelijkheid wordt aanvaard zoals die nou eenmaal is. Bijvoorbeeld: waarom zie je de sterren overdag niet? Verhaal: de sterren zijn aardwormen die bij teveel licht wegkruipen in hun holletje; en als het donker wordt, komen ze één voor één weer tevoorschijn om te twinkelen. Werkelijkheid? Ja, als de zon schijnt, zie je die gewoon niet, oen! Allebei waar.

10. De vrouwen staan vanwege hun kunnen bloeden zonder verwonding en hun kunnen kinderen dragen, baren en voeden, het hoogste in aanzien. Daar valt niet mee te spotten: dat kunnen vrouwen nou eenmaal. De vrouwen accepteren dit als de vanzelfsprekendste zaak van de wereld. De mannen ook. De eerste menstruatie van een meisje wordt als het belangrijkste evenement van hun evenementen (de dood is er ook één, en een geboorte, maar ook het eerste zelf gejaagde grote dier door een jongeman; maar allemaal van iets mindere

belangrijkheid) gevierd, in een aparte hut, en met veel franje van rituelen en muziek. Vandaar mijn illustratie: de menstruatie-hut (*elima*), waarin de meisjes onderricht krijgen van ervaren vrouwen. De overige vrouwen doen de elanddans. In een wijdere kring staan jongemannen en in nog wijdere kring volwassen mannen deel te nemen in de zangen. [Er is midden-onder een schilfer afgebladderd, maar rechtsonder gaat de schildering door.)

Edele wilden, ja? De belangrijkste factoren die bij ons de boel verzieken – privé-bezit en geld – spelen in het leven van onze voorouders geen enkele rol. Ieder individu, maakt niet uit hoe jong of hoe oud, man of vrouw, is eigen baas; de baas spelen over een ander is ondenkbaar.

Maar verder is niets menselijks hun vreemd. Ze leven in kleine groepen, maken veel grappen, en er ontstaan geregeld fricties, die soms hoog kunnen oplopen.

Een enkele keer raakt iedereen met elkaar slaags, en de aanleiding ertoe is dan al lang vergeten. Maar op het hoogtepunt komen oudere vrouwen en mannen tussenbeide. De rust keert terug en na een paar dagen is het hele voorval vergeten. De vechtjassen weten maar al te goed dat ze elkaar nodig hebben bij de volgende jachtpartij.

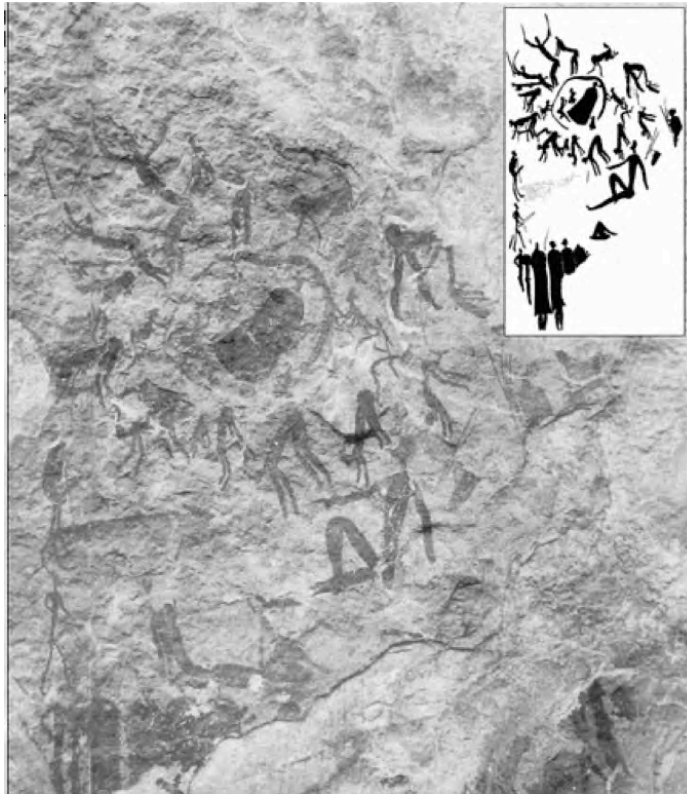
En... ze zijn zo xenofob als de pest. Vreemde groepen zijn voor hen nog minder dan schadelijk ongedierte. Maar daar krijgen VJ's zelden of nooit mee te maken: ze leven nog in het aards paradijs: in een eindeloze wereld (die reikt voor hen niet verder dan hun 'territorium', de verste plekken waar ze komen op hun jachten), vol te oogsten vruchten en te jagen prooidieren.

Het zijn mensen zoals wij: hun leven en denken wordt bepaald door hun economie. Die is nagenoeg de hele mensheid lang onveranderd gebleven, en dus veranderden zij niet. Wat ons in onze voorouders het meest verbaast is hun onveranderlijkheid.

De weinige nog overgebleven Verzamelaars-Jagers- gemeenschapjes gunnen ons een blik in hoe die geleefd hebben. Maar ook die weinige pure VJ-groepjes zijn vandaag al lang niet zo puur meer als de Vroege Mensen (zoals de

Neanderthalers)

waren. De San Bushmen zijn de nazaten van de oorspronkelijke AMM's van rond 100.000 jaar geleden. 50.000 jaar geleden bevolkten ze nog het hele continent, samen met de aan hen verwante pygmeeën die zich aan de regenwouden van Centraal-Afrika hadden aangepast. Rond 2000 BC, in de regio tussen het huidige Nigeria en Kameroen, ontwikkelden de Bantoe-AMM's – door welke invloed weet ik zo

de menstruatiehut (*elima*)

gauw niet, zoeken we op – landbouw en veeteelt. Rond 1000 BC begonnen de Bantoeboeren langs de grote rivieren zich naar het huidige Congo en Tanzania uit te breiden, en vervolgens zuidwaarts. De San werden verdrongen naar woestijnachtige en dus voor boeren oninteressante streken. Dat heeft de nodige frustratie, mannessuperioriteit en verandering teweeg gebracht, ook bij deze 'edele wilden'. Voor de pygmeeën geldt dat eveneens. De Bantoes hadden ijzer, en bananen, en rijst, en palmwijn. Nou, daar hadden de pygmeeën wel heel veel belangstelling voor. De Mbuti spreken nu zelfs Bantoe. Maar ze hielden hun kinderlijk-blijde instelling en hun levenskracht, en lachten stiekem om die bange en bijgelovige boeren. Althans, tot 1965, toen

Colin Turnbull bij hen leefde. Hoe het er vandaag met hen gesteld is? Congo?

De boeren-economie is een totaal andere dan die van de Verzamelaars-Jagers. Dus de boeren en veehouders, alsook de herders die wel weer nomadisch leven maar nu van veeteelt, staan totaal anders in het leven. We vatten ze allemaal samen onder *AGR's*.

1. *AGR's* hebben één vaste woonplaats, aan hun velden verankerd. Ze kunnen geen kant meer op zonder op ander-mans terrein te komen. De velden zijn eigendom, bezit: ze hebben, en hun ouders en grootouders hebben, de grond bewerkt in het zweet hunner aanschijns.

2. Waar *VJ's* een aanvaardende houding hebben tegenover de natuur waar ze net als de overige dieren deel van zijn, en dankbaar zijn voor wat de natuur hun in de schoot werpt, hebben *AGR's*, die hun planten en dieren telen, een gevoel van instrumentele macht over de natuur. Als de grond of de regen of de zon in gebreke blijven, moeten die ter verantwoording geroepen worden. Dreigementen halen niets uit, dus dan maar smeekbeden, offers, bezwerende rituelen, liefst uitgevoerd door sjamanen die in contact heten te staan met de geesten.

3. Wat geesten betreft: voor *VJ's* waren dromen interessant maar ze hechtten er geen bijzondere betekenis aan. Als je moeder dood gegaan was, verscheen ze in je droom. Dus ergens was ze er nog. Ook al wist je nog zo zeker dat ze in de grond gestopt was: in je droom was ze er echt, en ze zei ook dingen tegen je. Dus 'iets' blijft er over na je dood. En zo waren hun voorouders al lang op het idee van 'ziel' of 'geest' gekomen.

Voor *AGR's* nu werden *geest* uiterst belangrijk: de *geesten* hadden invloed. De *geesten* van de overledenen moesten te vriend gehouden worden, met of door wat dan ook. Anders zouden hun *geesten* boos worden en de oogst laten mislukken. En de sjamanen bedachten er nog ettelijke andere gevaarlijke dan wel

goedgezinde *geesten* bij waaraan geofferd moest worden om ze te paaien.

4. De graven van de overledenen werden heilige plekken, met bouwsels, en offergaven. De voorbouvingsels van de tempels. De verering van de overledenen nam vaak zodanig vorm aan dat de onderwereld van de overledenen een belangrijkere plaats innam in hun spiritualiteit dan de bovenwereld van de levenden. Sjamanen: bepaalde mensen hadden bijzondere gaven, konden in trance raken en

contact hebben met de geesten. Dat werd een 'beroep' op zich. De voorlopers van de priesters.

5. Steeds meer *geesten*, van allerlei allooi. Hun wereld raakte vol *geesten*. Bijgeloof en toverij namen hun hele leven in beslag. Het contrast tussen het angstvolle *AGR*-bestaan en het onbekommerde *VJ*-bestaan kon niet groter zijn.

6. *AGR's* hebben niet alleen een einde gemaakt aan de gelijkheid tussen de seksen, ze hebben ook de religieuze praktijken van de vrouwen geannexeerd. Het belangrijkste vrouwenfeest, de *elima* van hierboven, moest vervangen worden door een equivalent voor de jongens. Het hoogtepunt van de vrouwenmagie, het kunnen bloeden zonder verwonding, als teken van hun magische vermogen tot kinderen baren en voeden, werd vervangen door de besnijdenis van de jongens.

En zo kan ik nog lang door gaan. Mijn stuk wordt weer veel te lang, ik laat het hierbij.

Ik hoop mijn medelezers te hebben kunnen overtuigen dat wij van nature 'edele wilden' zijn. Dat we weliswaar ettelijke duizenden jaren van mannen-overheersing en frustratie hebben verduurd, maar dat de vrije markteconomie (mensen denken conform de heersende economie) ons op een nieuw spoor naar gelijkheid en welvaart aan het zetten is.

We moeten nog wel wat denkwerk doen, maar het begin naar de *paradise-regaining* is gemaakt.

Colin Turnbull in Afrika

In memoriam Maarten Looij

Ze zijn er nog, verhalenvertellers. Mensen die uit een rijk leven putten en je altijd weer opnieuw verrassen met anekdotes uit een meer of minder veraf gelegen verleden. Mensen die over een aanstekelijk enthousiasme beschikken en hun begeestering op anderen weten over te brengen.

Maarten Looij was zo iemand. Hij was leraar Nederlands, onder meer in Amsterdam en Almelo. En tot in zijn laatste levensjaar kwamen oud-leerlingen spontaan naar hem toe om hem alsnog te bedanken voor zijn geweldige lessen Nederlands. Als humanist en vrijdenker – nog elk jaar hield hij een lezing voor het Humanistisch Verbond en sprak dan rustig anderhalf uur aaneengesloten – had hij weinig op met zaken die de overgave van de gelovige verlangden. Hij was dan ook lid van de vereniging de Vrije Gedachte en schreef regelmatig voor De Vrijdenker.

Maarten Looij was een filosoof die zich niet voor de gek wilde laten houden. Daarom was hij zo gecharmeerd van Paul Bauduin die zichzelf en zijn leven en zijn samenleving en zijn tijdperk onder het fileermes legde. De ratio als meest betrouwbare leidsman. Zijn fascinatie voor Bauduin bracht hij als oud-leraar Nederlands zonder enige moeite over op mij. En uit onze samenwerking is een prachtig boek van en over Paul Bauduin verschenen. Een boek dat ik persoonlijk altijd als een hommage aan Maarten Looij beschouwde.

Maarten citeerde Goethe, Heine en vooral Schopenhauer probleemloos uit zijn hoofd. En dan niet een enkele strofe of een halve zin, neen, complete gedichten en van Schopenhauer citeerde hij dikwijls hele alinea's. Zelf schreef hij ook gedichten. Nog in zijn voorlaatste levensjaar verscheen zijn bundel *"Er staat wat er staat"* bij uitgeverij Xanten. Een heerlijke bundel met centraal daarin enkele ontroerende gedichten over zijn dochter die veel te jong overleed.

Maarten dichtte daarover onder andere: Maar God is een idee, speelde geen rol / en 't noodlot woedt met ongerichte slagen. / Die redeloze blindeman heeft dol / jou in een worggreep van ons weggedragen.

Maarten Looij, grote, innemende en gevoelige man met een subtiel gevoel voor humor en ook de sterkste vorm van humor, de milde zelfspot, was hem niet vreemd. Meer dan 65 jaar getrouwd met zijn Lies, ook al zo'n verhalenvertelster en ook zij met een aanstekelijk gevoel voor humor.

Een klein voorbeeld van typische Maarten Looij-humor uit zijn laatste bundel:

Crematie

Wéér een crematie. 'k Hoorde sprekers aan
en was met andermans verdriet begaan,
maar stiekem blij, omdat ik blijkbaar nog
op 's levens conto een tegoed had staan.

Het spreekt vanzelf, dat ik niet weet hoe groot.
't Blijve geheim, 't is van belang ontbloot,
want wat het saldo ook bedragen mag,
't is vast nog wel toereikend tot mijn dood.

En dan opeens, alsof het uit de lucht kwam vallen, een infectie, een korte periode van verwarring, een hart dat het begeeft. Maarten Looij overleed op 7 september 2013 op 92-jarige leeftijd. Gelukkig bleef hem een naar ziekbed bespaard maar zo'n plotseling vertrek is altijd moeilijk voor hen die achterblijven. Maarten Looij: je was en blijft een onvergetelijke vriend.

Enno Nuy

Een geschiedenis van de religiante terreur

FRANS VAN DONGEN voorheen bestuurslid van De Vrije Gedachte, oprichter van de Atheïstisch-Seculiere Partij (ASP)

In deze serie geven we een historische overzicht waarin de terreur van katholieken, protestanten, fascisten, hindoes, joden, socialisten en moslims de revue passeert. Deze keer bespreken we de 'bijdrage' van het jodendom.

Het jodendom

Ook het joodse geloof heeft het nodige geweld op zijn naam staan.

Het eerste dat in het oog springt, is het geweld van het Oude Testament, de mythologie van het joodse volk. De moord van Kaïn op Abel, de broedermoord, staat eigenlijk symbool voor alle moorden, die daarna zijn gepleegd. Deze oermoord staat zo op zichzelf, dat bijna niemand nog weet waar het om begon. De bijbel stelt dat god zelf tweedracht zaaide door het offer van de ene broer te aanvaarden en dat van de andere broer niet. In ieder geval is dit de oudst bekende, weliswaar mythische, moord die met religie te maken heeft. Het ging om een god en een offer. En er vloeiende bloed. Dit zou nooit meer ophouden. Gedurende het gehele Oude Testament blijft het moorden en uitroeien doorgaan. Vaak niet alleen goedgekeurd maar zelfs verordonneerd door een god, die overigens vrij slecht gedefinieerd blijft. Omdat het hier het mythische en niet het historische betreft, laat men de god zelf ook naar hartelust deelnemen aan het veroveren en uitmoorden. De joodse god roeit in het oude testament de mensheid een aantal malen bijna volledig uit. Het Egyptische volk moest het ontgelden met allerlei afschuwelijke plagen en zelfs met de dood van alle eerstgeborenen. Ook in het Nieuwe Testament, nog steeds mythisch dus, komt van de kant van de joden weinig verdraagzaamheid. Jezus joeg de joodse priesters de tempel uit; eigenlijk alleen maar omdat ze het niet met hem eens waren. Maar de priesters namen wraak. Samenspannend met het Romeinse establishment wisten ze te bewerkstelligen dat Jezus als politieke activist werd veroordeeld en geëxecuteerd.

Spinoza, een van de grootste denkers aller tijden, was oorspronkelijk lid van de joodse gemeente in Amsterdam. Maar hij was kritisch.

Hij vond de Thora onzin en geloofde niet dat een god een boek kon schrijven. Eerst werd hem door zijn Joodse gemeente de mond gesnoerd, vervolgens zwijggeld geboden en uiteindelijk werd er zelfs een moordaanlag op hem beraamd (Russell). Zijn 'misdaad' bestond er onder meer uit dat hij het arrogant en verkeerd vond dat de joden zichzelf het 'uitverkoren volk' noemde.

Kaïn en Abel voor de moord

Recentere voorbeelden van semitisch geweld zijn de slachtpartijen te Sabra en Shatila.

De Palestijnse militante groeperingen waren de christelijk Libanese falangisten al geruime tijd een doorn in het oog, omdat de kampen waarin deze Palestijnen een onderkomen hadden gevonden,

vrijplaatsen werden voor terreur, waar de Libanese regering geen enkel vat op had. In 1975 was er zelfs al een burgeroorlog uitgebroken tussen de christelijke falangisten en de Palestijnen.

In 1982 trokken Israelische troepen West-Beiroet binnen en de toenmalige joodse defensie-minister Sharon liet de kampen omsingelen. Bashir Gemayel, de christelijke president van Libanon, hield een toespraak waarin hij stelde dat de christenen in zijn land niet hoefden te wijken voor islamitische terreur. Diezelfde middag werden hij en 25 medestanders door een bomaanslag om het leven gebracht. Deze moordpartij wordt gezien als de aanleiding tot de genocide in Sabra en Shatilla. De slachtingen werden georganiseerd en uitgevoerd door de christelijke falangisten in samenwerking met het Israelische leger. De joden en de christenen waren in deze duidelijk dader en de Palestijnen, zo mogelijk nog duidelijker, slachtoffer.

Op 16 september 1982 om 6 uur in de middag trokken christelijke militieën de beide kampen binnen, uitgerust met messen, bijlen en vuurwapens. Het Joodse leger controleerde de uitvalswegen, zodat er niemand kon ontsnappen en zorgde voor verlichting. Het moorden is twee dagen doorgegaan. Niets of niemand werd ontzien. Honderden lijken, onder meer van vrouwen, kinderen en bejaarden, lagen volgens ooggetuigenverklaringen verspreid over de kampen. Velen waren verminkt met bijlen en messen. Er is dus, naar eeuwenoude religieuze gewoonte, eerst flink op los gemarteld. De vluchtelingen mochten niet zomaar sterven. De schattingen van het aantal slachtoffers lopen uiteen van 700 tot 3500. De Nederlandse regering, maar ook de Verenigde Naties bestempelden de gebeurtenissen in Sabra en Shatilla als genocide. Deze moordpartijen waren religieus geïnspireerd en ongetwijfeld was het daardoor, dat er niet alleen mensen om het leven zijn gebracht, maar dat de lijken sporen van marteling en vermindering droegen. De joden en christenen lieten hiermee zien dat ze wat bloedvergieten betreft geen haar beter zijn dan de andere religies.

Niet iedereen in Israël is echter joods. Er zijn veel meer atheïsten en seculieren dan men in het algemeen aanneemt. Veel inwoners moeten niets van religie hebben.

Naar aanleiding van de joods-christelijke slachtingen in Sabra en Shatilla gingen er in Israël 300.000 burgers de straat op om te protesteren. Naar aanleiding hiervan werd er besloten een onderzoek in te stellen. Men kwam tot drie conclusies:

Ten eerste zouden er geen bewijzen zijn voor betrokkenheid van het joodse leger.

Verder waren joodse officieren op de hoogte van de moordpartijen, maar hadden ze niets gedaan om het te voorkomen. De officieren stonden erbij en keken er naar. Ze hadden zelfs verlichting bij zich, om toch vooral zo min mogelijk te missen van het schouwspel van kermende en krijsende vrouwen en kinderen, waarvan onder het goedkeurend oog van joodse militairen met bijlen de ledematen werden afgehakt.

Zouden ze het als een militaire of als een religieuze oefening hebben gezien?

De derde conclusie die men trok was dat het

allemaal onder de verantwoordelijkheid van defensie-minister Sharon viel. Sharon moest aftreden en een paar hoge officieren kregen een berisping.

In 1987 verscheen er in Time Magazine een artikel waarin Sharon van genocide werd beschuldigd. Sharon klaagde het tijdschrift aan wegens smaad (!) in zowel Amerikaanse als in Israëlische gerechtshoven. Hij verloor. Toen in België de Genocidewet werd aangenomen, werd Sharon ook in dat land in staat van beschuldiging gesteld.

In het Oude Testament is sprake van een zogenaamde *mohel*. Dit was een soort priester die was aangesteld om de voorhuid bij pasgeboren jongetjes te verwijderen. Deze

mohel moest dan bij het babytje de voorhuid rondom in z'n geheel insnijden, vervolgens de gemutileerde penis in de mond nemen, dan de losgekomen voorhuid wegzuigen en tenslotte de voorhuid met bloed en speeksel weer uitspugen. De meeste joden hebben natuurlijk al lang van dit gebruik afgezien, maar in 2005 was er toch weer een geval in New York. Een 57-jarige mohel met herpes, had dat overgebracht op een paar babytjes en

die waren er aan overleden. Treurig genoeg, zou men zeggen, maar het wordt nog treuriger: de burgemeester van New York weigerde in te grijpen. Hij vond dat het onder godsdienstvrijheid viel! (Hitchens)

Maar voor besnijdenis in het algemeen geldt hetzelfde: iedereen is het over eens dat je niet een stuk van je kind mag afsnijden. Ordinaire kindermishandeling, zou je zeggen. Ja, maar zodra men roept dat het om religie gaat, in dit geval de joodse religie, doen we een oogje dicht. Als het om religie gaat, staan we zelfs toe dat mensen hun eigen kinderen verminken. Godsdienst verdwaast niet alleen haar deelnemers, maar ook degenen die er niet aan meedoen, schijnen een soort blinde vlek te hebben als het om dit soort uitwassen gaat. Een ander voorbeeld van zo'n blinde vlek bij niet-religianten is het feit dat we het er allemaal over eens zijn dat je geen dieren mag martelen. Maar als islamieten het martelen betitelen als "islamitisch slachten", dan mag het wel!

We moeten ons goed realiseren wat er hier aan de hand is: er wordt van sommige wetten gezegd dat ze voor sommige religianten niet

Ariel Sharon

gelden. Maar voor alle andere groeperingen wel. Terwijl artikel 1 van de grondwet dat impliciet en expliciet verbiedt. “Naar de letter en naar de geest,” noemen juristen dat. Iedereen kijkt de andere kant op. Alsof we in een scène zitten van “De Nieuwe Kleren van de Keizer”. Alleen jammer voor die tienduizenden dieren per dag, die een afschuwelijke dood moeten sterven. Jammer voor die joodse babytjes. In de religiante Tweede Kamer blijft het oorverdovend stil. In de politiek is kritiek op de islam omstreden. Kritiek op dit soort walgelijke praktijken moet nog beginnen. Het lijkt volop tijd voor atheïstische politiek.

Het geschil tussen joden en Palestijnen gaat terug tot ver in de oudheid. In het Oude Testament, de mythische periode van het joodse volk, vochten ze al regelmatig met elkaar. Voornamelijk omdat ze verschillende godsdiensten hadden. Wat nu nog zo is.

Wat opvalt aan de meeste benaderingen van de Midden-Oostenkwesie, is dat men ofwel voor de Palestijnen ofwel voor de joden moet zijn.

Niemand, of in ieder geval niet veel mensen, schijnen in staat of bereid te zijn, neutraal te blijven. Terwijl deze optie goed te verdedigen valt. Sterker, er is niet aan te ontkomen, want de Israëli's gaan niet weg en de Palestijnen ook niet.

En wie geeft ze ongelijk? Wat ook geen enkele zin heeft – want dat is het gevolg van zo'n neutrale houding – is om een van beiden de schuld te geven. Twee argumenten in deze: Duitsland kreeg de schuld van de Eerste Wereldoorlog en het resultaat was de Tweede Wereldoorlog. Met “de schuld geven” moet je dus uitkijken. Bovendien, als je een hele natie ergens de schuld van geeft, dan ben je net als “kabouter kandelaar, die de reus vermanend toespreekt”.

Het tweede argument is dat het natuurlijk onmogelijk is om uit te maken wie er schuldig is en wie niet: Joden doden Palestijnen, omdat Palestijnen joden doden. En Palestijnen doden Joden, omdat Joden Palestijnen doden. Zo kunnen ze nog jaren doorgaan en dat doen ze dan ook. Alleen al vanwege dat laatste is het zinloos om partij te kiezen.

En vergeet niet: het is afschuwelijk als je kind door een semtexbom in vijf stukken wordt gescheurd, maar het maakt daarbij weinig uit, of je een Joodse of een Palestijnse moeder bent!

In het kader van een onpartijdige benadering is misschien de volgende vraag relevant:

Waarom duurt het conflict zo lang? Waarom is de wederzijdse haat zo hevig dat vrede onmogelijk lijkt?

Het antwoord is te vinden als we het Midden-Oostenconflict vergelijken met het Ierse conflict, dat zo bloedig was en zo lang duurde.

En het is ook te zien als we kijken naar het recente bloedvergieten op Sri Lanka.

Waarom?

Religie!

In Ierland riepen de dominees tientallen jaren lang: “Die katholieken deugen niet: laten we er een bom op gooien!” En de pastoors riepen: “Die protestanten deugen niet: laten we er een bom op gooien!”

Vrede leek tientallen jaren onbereikbaar. Totdat men begon te seculariseren in de jaren 90. De dominees en de pastoors verloren hun gehoor. De mensen interesseerden zich niet meer voor religie en de angel was uit het conflict.

Vrede kwam eindelijk binnen bereik en onderhandelingen deden de rest.

Nu lopen in het Midden-Oosten de rabbijnen aan de ene kant en de moellahs en imams aan de andere kant nog steeds te hitsen. De wederzijdse religianten willen helemaal geen vrede!

Alleen een flinke scheut secularisatie aan beide zijden kan een duurzame vrede mogelijk maken.

De schuld geven aan één van de partijen zal het conflict juist verduurzamen.

Onder de Palestijnen heerst verdeeldheid, die ook langs religiante lijnen loopt. Er is El Fatah en er is Hamas. Beide groeperingen hangen verschillende opvattingen van de islam aan. En ondanks hun gemeenschappelijke joodse vijand lopen de religiante geschillen soms dermate hoog op, dat men onder elkaar harder strijdt voert dan tegen Israël.

Bij de laatste oorlog tussen de Joden en de Palestijnen ging het om de westelijke Gazastrook. Het Joodse leger voerde een strafexpeditie uit, omdat er regelmatig met kleine raketjes door Palestijnse verzetsgroeperingen uit dit gebied werd geschoten op Joodse nederzettingen in bezet, voormalig Palestijns gebied. De treurige balans van deze oorlog was 13 doden aan Joodse zijde en 1300 aan Palestijnse kant. Toch houden de joden vol dat ze zich bedreigd voelen.

Over drie bedriegers en een onvindbaar boek

FRANS BIJLSMA (1938) is rustend medisch specialist en oud-redacteur van De Vrijdenker

Het is niet zo actueel meer, zelfs voor atheïsten, om de drie stichters van de monotheïstische godsdiensten, Mozes, Jezus en Mohammed, voor bedriegers uit te maken. Sinds de Verlichting staat vrijheid van godsdienst hoog in het vaandel van ontwikkelde landen en richt de religiekritiek zich meer op psychologische, filosofische en sociale aspecten van de godsdiensten.

In onze dagen maken wij ons eerder druk over bedrog en oplichting op allerlei gebieden van de werkelijkheid: over bankiers die, na gegokt te hebben met het geld van anderen, met een bonus naar huis gaan, over wetenschappers die onderzoeksresultaten uit hun duim zuigen of plagiaat plegen, over voetballers die een wedstrijd spelen met een gekochte uitslag, over allerlei soorten oplichters, van de kleine knoeier die zijn rekeningen niet betaalt tot Bernie Madoff, aangegeven door zijn eigen zonen, de man van 50 miljard.

Toch heeft men eeuwenlang gezocht naar een boek dat in het Latijn *De Tribus Impostoribus* (Over de drie bedriegers) heette, leidraad en lichtend baken van ongelovigen, ketters en andere dwarsliggers. Met die drie bedriegers werden Mozes, Jezus en Mohammed bedoeld. Let wel: het auteurschap of het bezit of aanbevelen van een dergelijk boek was levensgevaarlijk. Niettemin bleven de geruchten over het bestaan ervan aanhouden, totdat na grondig onderzoek bleek dat het nooit bestaan had. In Nederland was het de weinig bekende dissertatie van de historicus J. Presser (*Das Buch "De Tribus Impostoribus"*, Uitg. H.J. Paris, Amsterdam, 1926) die een en ander systematisch was nagegaan en opheldering verschaft over boeken die er qua titel en inhoud op leken, met als voornaamste "*De imposturis Religionum*" ("Over de bedriegerijen der godsdiensten") uit 1753 door J.J. Müller, dat door de uitgever frauduleus 1598 als jaartal kreeg. Over Presser en diens proefschrift hierna meer.

Als een rode draad loopt door 3000 jaar geschiedenis, het joodse geloof meegerekend, de kritiek en het ongeloof van vrije geesten

who didn't buy it (die er niet aan wilden). Veel van deze ongelovigen zijn door verschillende auteurs in dit tijdschrift al eens beschreven. Het moge *communis opinio* zijn dat het thema van de drie bedriegers niet meer zo actueel is, toch zijn daar wel uitzonderingen op. Alleen al de bibliografie van het artikel in Wikipedia (onder Traktaat van de drie bedriegers) getuigt van belangstelling en publicaties in recente jaren. Het leek mij goed deze interessante geschiedenis hier eens op te rakelen.

Gerichte blasfemie zoals hier bedoeld vindt zijn wortels in de islamitische wereld van de 10de eeuw (o.j.). Beroemd zijn de woorden van Abu Tahir (907-944), heerser over de karmatische staat Bahrein. De Karmaten vormden een religieus-sociale beweging binnen de sjiietische islam met trekken van een geheim genootschap. Aan deze Abu Tahir wordt een kernachtige uitspraak toegeschreven: "In deze wereld hebben drie personen de mensen bedrogen, een herder, een arts en een kameeldrijver. En die kameeldrijver is wel de ergste van de drie geweest." Dat slaat natuurlijk op

Mozes, Jezus en Mohammed. Het is de oudst bekende bron van de bedroghypothese, die we danken aan Louis Massignon (1920).

In Europa komt het wat later op gang, maar van tal van historische figuren, vanaf de Middeleeuwen tot eind 18de eeuw, is bekend dat ze zich in woord en geschrift in blasfemische zin hebben uitgelaten, vaak ook over dat bedriegerschap. Sommigen werden ervan verdacht de schrijver van het – onvindbare – *De Tribus Impostoribus* te zijn, anderen gingen wat dat betreft vrijuit en werden alleen heiden, ketter, atheïst of antichrist genoemd. Rijken, aanzienlijken en machtigen liepen wat dat

betreft minder kans vervolgd te worden, konden zich veel meer permitteren dan een kritische denker van lagere afkomst of een nederige positie. Het bekendste voorbeeld hiervan was Friedrich II von Hohenstaufen, Rooms-Duits keizer van 1220 tot 1250 en Koning van Sicilië. Deze, een kleinzoon van Friedrich I Barbarossa en soms met hem verward, was een uiterst kleurrijke figuur: intelligent, belezen, polyglot, liefhebber van poëzie, kunst en wetenschap, maar ook ambitieus en hardvochtig. Opgevoed in Sicilië kwam hij in aanraking met mensen van verschillende achtergrond, talen en godsdiensten, wat hem op dit gebied sceptisch had gemaakt. Tussen de twisten met opeenvolgende pausen en de Zesde Kruistocht (1228-1229) door schreef hij een boek over de jacht met vogels (*De arte venandi cum avibus*). Naar buiten toe een correct christen, met o.a. kettervervolgingen op zijn naam, zou hij zich mondeling herhaaldelijk blasfemisch hebben geuit en hij of zijn secretaris en gezant Petrus van Vineia zouden de auteur van *De Tribus Impostoribus* zijn geweest. Er is geen spoor van te vinden.

Uit de Middeleeuwen kunnen nog anderen genoemd worden. Zo bijvoorbeeld Gerbert van Aurillac (945-1003), de latere paus Sylvester II, een legendarische figuur: groot geleerde, bedreven in wiskunde, sterrenkunde, muziek, verzamelaar van manuscripten, kenner van Oosterse talen. Allicht dat zo iemand, hoewel paus van de Christenheid, in het geheim... Ook Alfonso X, koning van Castilië (1221-1284), bijgenaamd de Wijze, een verlicht man die ook wel atheïst en antichrist werd genoemd en zich omringd had met Spaanse, joodse en Arabische geleerden, zou zo'n boek wel eens geschreven kunnen hebben. Dan is er Simon van Tournay, over wiens leven weinig bekend is (12de-13de eeuw), die zich tweemaal blasfemisch zou hebben uitgelaten, ook over dat bedriegerschap, en voor straf door God met stomheid en geheugenverlies geslagen werd. Uit de Arabische wereld wordt ook Averroës genoemd (Ibn Roesjd, 1126-1198), de beroemde filosoof, arts en jurist, vertaler van Aristoteles' werken, met eigen opvattingen over god en werkelijkheid die al gauw tot de beschuldiging van ketterij leidden.

Friedrich II
von Hohenstaufen

Uit Italië is er een lange lijst van mogelijke auteurs die van de late Middeleeuwen tot in de 17de eeuw reikt. We noemen Arnoldus da Villanova, Giovanni Boccaccio, die als eerste het al eerder circulerende verhaal van de drie ringen vastlegde (zie hierna onder Lessing), Francesco Poggio Bracciolini, Zanino da Solcia, Nicolo Machiavelli (1469-1527, "de grote ongelovige" genoemd), Pietro Pomponazzi, Girolamo Cardano, Pietro Aretino (pornograaf, dus vast ook atheïst!), Bernardino Ochino, Francesco Pucci, Thomas Campanella, Giordano Bruno (in 1600 in Rome op de brandstapel geëindigd), Julius Caesar Vanini (atheïst "par excellence", in 1619 in Toulouse net als Bruno op de brandstapel geëindigd).

Ook uit Frankrijk is een groot aantal namen te noemen van bekende en minder bekende personen met een kritische instelling ten opzichte van godsdienst, bijbel en koran, de meesten tevens "beschuldigd" van het auteurschap van *De Tribus Impostoribus*. Het begint met François Rabelais (1490-1553), die in zijn boeken over Gargantua en Pantagruel met zo veel zaken spotte dat hij vast ook wel zo'n blasfemisch boek geschreven zou hebben... Dan zijn er Symphorien Champier, Etienne Dolet (in 1546 in Parijs verbrand), J.B. des Périers (1510-1544, schrijver van *Cymbalum Mundi*), Guillaume Postel, M.A. Muret, Jean Bodin, Henri Estienne, Petrus Ramus, Pierre Charron (secretaris van Montaigne), Nicolas Barnaud, Gabriel Naudé, Claude Beaugard, Nicolas Fréret, Voltaire (F.M. Arouet le Jeune, 1694-1778), Denis Diderot (1713-1784). Van al dezen kunnen leven en werken hier niet uitvoerig behandeld worden. Laat ik volstaan met te zeggen dat van geen van hen het auteurschap van *De Tribus Impostoribus* ooit bewezen is.

Sceptici en ongelovigen uit andere landen hebben zich evenmin onbetuigd gelaten. Uit Engeland kennen we als mogelijke auteurs van *De Tribus Impostoribus* Walter Raleigh (1552-1618), admiraal, maar ook dichter en schrijver, protégé van koningin Elizabeth, die na haar dood onder Jacobus I tien jaar in de Tower zat opgesloten, voorts Edward Herbert, lord Cherbury (1583-1648) uit het geslacht Pembroke, die vanaf 1608 in het Staatse leger onder prins Maurits diende, in feite deïst maar

ook atheïst genoemd om zijn scherpe bijbelkritiek, Thomas Hobbes (1588-1679), die atheïst werd genoemd vooral vanwege passages in deel II van zijn *Leviathan*. Ook John Milton (1618-1674) zou ondanks zijn christelijke geschriften “godeloos” zijn. Dan zijn er John Toland (1670-1722), zeer kritisch in zijn geschriften over jodendom en christendom maar eigenlijk toch deïst, en Henry St. John, viscount Bolingbroke (1678-1751), Engels politicus, bekend als libertijn met zeer onorthodoxe opvattingen over de godsdienst, postuum gepubliceerd.

Uit ons eigen Nederland zijn verschillende “verdachten” bekend. Om te beginnen is er Herman van Rijswijk, in 1512 in Den Haag samen met zijn boeken als ketter verbrand. Hij had zich zeer blasfemisch geuit, met name over Mozes en Jezus, en de hele bijbel onzin genoemd. Desiderius Erasmus (1469-1536) werd, hoewel zijn leven lang christen gebleven, door velen belasterd om zijn vrije opvattingen en kreeg door sommigen ook het bewuste auteurschap in de schoenen geschoven. Jan Claesz. Nachttegaal, na 1588 secretaris van Diederik Sonoy in Alkmaar, zou zich alleen mondeling blasfemisch hebben geuit, maar werd er later toch van beticht de schrijver, ja zelfs de drukker van *De Tribus Impostoribus* te zijn geweest. Over Benedictus de Spinoza (1632-1677) hoeven wij hier niet uit te weiden. Van belang in dit verband is dat hij al na 1670 veelvuldig belasterd werd en “princeps atheorum” (eerste der atheïsten) en “Euclides atheisticus” werd genoemd. Toeschrijving van het auteurschap van *De Tribus Impostoribus* lag dus voor de hand. Adriaan Koerbagh (1633-1669), arts en jurist, fel criticus van de godsdienst en Spinozist, mag hier niet ontbreken.

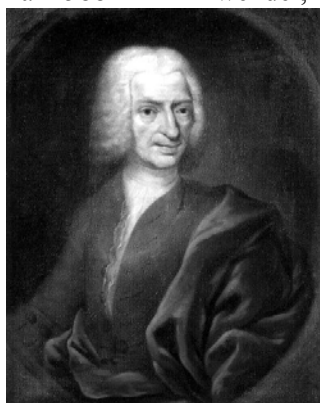
Duitsland is niet ruim vertegenwoordigd. We noemen Justus Calvinus (1570-1606, niet te verwarren met Johannes Calvijn uit Genève), die van katholiek protestant werd en de auteur van een boek *De vanitate religionum* (over de ijdelheid (= inhoudeloosheid) der godsdiensten) zou zijn. Dan is er Theodor Ludwig Lau (1670-1740), een vrijdenker die de schrijver bleek te zijn van “*Julii Caesaris Vannini Tractatus de Tribus Impostoribus*,

Meditationes philosophicae de Deo, Mundo et Homine”, (Traktaat over de drie bedriegers door Julius Caesar Vannini, filosofische beschouwingen over god, de wereld en de mens), in 1717 in Frankfurt gedrukt, met zogenaamd J.C. Vannini als auteur (die echter al in 1619 gestorven was!) De autoriteiten in Frankfurt noemden het atheïstisch en namen het in beslag. Lau moest vluchten, maar zag nog kans om in 1719 soortgelijke *Meditationes* uit te geven. Ondanks de frappante gelijkenis in de titel is dit niet het gezochte boek! De Verlichtingsdenker Gotthold Ephraïm Lessing (1729-1781) wordt hier niet zozeer genoemd om het verhaal van de drie ringen uit zijn toneelstuk “*Nathan der Weise*” (met als strekking de gelijkwaardigheid der drie godsdiensten en ook dat elke bezitter van een ring kan bedriegen en bedrogen kan worden), als wel om de door hem uitgegeven “*Wolfenbüttler Fragmente*” door H.S. Reimarus (1694-1768): een openlijke aanval op het Oude en Nieuwe Testament. Ze staan volgens de schrijver bol van bedrog en zwendel, van Mozes en Jezus tot Paulus aan toe. Zo zou Jezus’ wederopstanding een gewoon geval van lijkenroof zijn geweest.

Tenslotte Zwitserland, waar Michael Servet in het Genève van Calvijn wegens ketterij in 1553 samen met zijn boeken werd verbrand. Servet, een Spaanse arts en theoloog, woonde het grootste deel van zijn leven in Frankrijk en wekte om zijn zeer onorthodoxe ideeën over de christelijke godsdienst de woede van zowel katholieken als protestanten op.

Na zijn vlucht naar Genève werd hij in een proces ter dood veroordeeld, waar Calvijn persoonlijk op aandrong. Jacques Gruet, een libertijn en vijand van Calvijn, schreef een godslasterlijk geschrift met thema’s die overeenkwamen met het werk van de Nederlander Herman van Rijswijk. Hij werd in Genève in 1541 onthoofd, waarna zijn lijk verbrand werd. Ook van deze twee geen spoor van auteurschap van *De Tribus Impostoribus*.

Dan volgt in de 18de eeuw een soort ontknoping. Er is om te beginnen een bonte lijst van schrijvers en boeken tussen 1650 en 1750 met een overeenkomstige titel. We noemen er enkele: Vincent Panurgus (J.B.

Hermann Samuel
Reimarus

Morin), *Epistola ad Cl. Virum J.B. Morin, Dr. Med. Etc. De Tribus Impostoribus*, Parijs 1644 en 1654, maar dit gaat over Gassendi, Bernier en Neuré; *De Tribus Nebulonibus*, een anoniem pamflet uit 1655 tegen Masaniello, Cromwell en Mazarin; Chr. Kortholt, *De Tribus Impostoribus magnis liber*, Kiel-Hamburg 1700, blijkt te gaan over Lord Herbert, Thomas Hobbes en Spinoza. Een anoniem pamflet uit 1702 gaat over Descartes, Hobbes, Spinoza en Balthasar Bekker. Van Hadrianus Beverland (1652-na 1712), een neef van Isaac Vossius, zijn twee pamfletten bekend, uitgegeven in Londen in 1709: *A discovery of the three impostors*, en *De Tribus Impostoribus*: het blijken beschimpingen van Engelse en Nederlandse geestelijken te zijn. Er is ook een *Tractatus medico-historicus De Tribus Impostoribus*, door Andronicus (Michael Alberti), Rostock 1731, tweemaal herdrukt, dat echter over... thee, koffie, het kiezen van “goede dagen” en huisapotheken blijkt te gaan!

We komen dichterbij het echte bedriegersboek, dus over Mozes, Jezus en Mohammed, met de volgende kwestie. In 1712, herdrukt in 1715, verschijnt in Frankrijk een dissertatie van De La Monnoye waarin hij, waarschijnlijk als eerste, duidelijk stelt dat een boek “*De Tribus Impostoribus*” nooit bestaan heeft. Dit wordt bestreden door ene J.L.R.L. (*Réponse à la Dissertation de M. de la Monnoye sur le Traité “De Tribus Impostoribus”*, Scheurleer, Den Haag, 1716): de geheimzinnige auteur zou het beruchte boek als manuscript met eigen ogen hebben gezien bij een boekhandel in Frankfurt waar het te koop lag. Na een belofte het niet te kopiëren mochten J.L.R.L. en een vriend het inzien en maakten ze, zo heette het, snel een Franse vertaling. Wie was die J.L.R.L.? In dit verband worden twee namen genoemd: die van P.F. Arpe (1682-1748), een jurist uit Kiel, en Jean Rousset de Missy (1686-1762) die o.a. in het Staatse leger diende, een weerhaan en intrigant. Van beiden is het auteurschap van die zogenaamde Franse vertaling zeer onwaarschijnlijk. Volgens J.L.R.L. zou de oorspronkelijke titel van het door hem ingeziene manuscript *De tribus famosissimis nationum deceptoribus* (Over de beroemdste misleiders der volkeren) zijn geweest. Hoe dan

Bernard de La Monnoye

ook, in 1719 duikt een verhandeling op genaamd *l'Esprit de Mr. Benoit de Spinoza*, ook wel *la Vie et Esprit de Mr. Benoit de Spinoza*, die de Franse vertaling zou zijn van dat door J.L.R.L. “gevonden” manuscript. Er verschijnen dan ook herdrukken met de titel “*Traité des trois imposteurs*” en het wordt in vertaling in andere landen uitgegeven. Het auteurschap hiervan wordt toegeschreven aan Jean Maximilien Lucas, 1636 of 1646-1697, bekend van de “*Quintessences*” en mogelijk een leerling van Spinoza. Ook Voltaire heeft er commentaar op geleverd. De inhoud is duidelijk atheïstisch, zeer kritisch tegenover kerken en godsdiensten.

Nog dichterbij komen we met “*De Imposturis Religionum breve compendium*” van 1753 (“Over de bedriegerijen der godsdiensten, een korte samenvatting”). Het bleek later te zijn geschreven door Johannes Joachim Müller (ca. 1660-1733) en werd aanvankelijk anoniem uitgegeven door ene Straube, een op de rand

van faillissement verkerende Weense drukker en boekhandelaar. Deze liet het voorkomen dat dit boek al uit 1598 stamde, een mystificatie om het “echter” te doen lijken op het toen al legendarische *De Tribus Impostoribus*. De fraude werd al in zijn eigen tijd ontdekt, waarvoor Straube in Braunschweig gearresteerd en opgesloten werd. De auteur, J.J. Müller, stamde uit een theologen-

geslacht en studeerde rechten in Leipzig, waar hij later ook woonde en werkte. Hij was een kenner van klassieke Oosterse talen; van hem zijn ook andere geschriften bekend. Invloeden van zijn tijd, de late 17de eeuw in Duitsland, door vrijgeesten, Franse refugiés en wellicht ook de geschriften van Spinoza, hebben zeker een rol gespeeld. Opmerkelijk is dat zijn grootvader, Johannes Müller, zich al in het jodendom had verdiept en zich er kritisch over had uitgelaten.

Het manuscript van *De Imposturis Religionum* zou tussen 1685 en 1695 zijn ontstaan en er zijn verschillende kopieën van bewaard gebleven. Eén exemplaar werd gekocht door Eugenius van Savoye en is later in de Weense National-Bibliotheek terecht gekomen. Hiervan zijn foto's van blz. 1 en 4 in Presser's dissertatie opgenomen, terwijl daar in een Appendix ook de volledige Latijnse tekst met

toevoegingen van de eerste druk uit 1753 staat. Herdrukken volgden in Duitsland (1792, 1833, 1846) en Frankrijk (1861, 1867, de laatste met een vertaling in het Frans). In 1864 verscheen ook een Italiaanse vertaling en in 1888 een Nederlandse, met noten en bibliografische beschouwing door Conrad von Elborch (pseudoniem van K.O. Meinsma) in... De Dageraad, het tijdschrift sinds 1856 waarvan ons maandblad de voortzetting is. Het schijnt later ook apart te zijn uitgegeven, waar mij helaas geen nadere gegevens van bekend zijn.

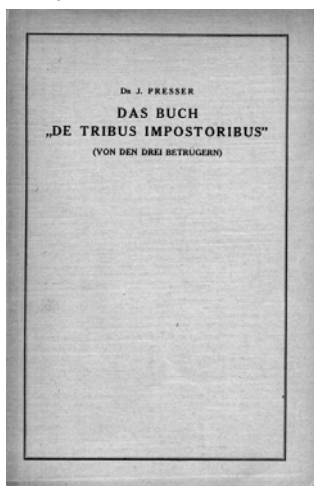
Veel van deze gegevens zijn ontleend aan het al genoemde proefschrift van Jacques (Jacob) Presser, "*Das Buch De Tribus Impostoribus*" (Uitg. H.J. Paris, Amsterdam, 1926). Het is de eerste publicatie van de Amsterdamse historicus die later vooral bekendheid zou krijgen door zijn "grote werken": *De Tachtigjarige Oorlog, Napoleon, Amerika (van kolonie tot wereldmacht)* en *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, maar ook door literair werk zoals *De Nacht der Girondijnen*. Hij leefde van 1899 tot 1970 en was een generatiegenoot van Jan en Annie Romein en Noordenbos. Evenals zij was hij een vrijdenker die veel voor De Dageraad, later: De Vrije Gedachte, gedaan heeft, o.a. lezingen gegeven en een bijdrage geleverd voor het herdenkingsboek bij het honderdjarig bestaan, *Bevrijdend denken* (redactie O. Noordenbos, E. Götze, P. Spigt en J.P. Beetstra, Uitg. Wereldbibliotheek, Amsterdam-Antwerpen, 1956).

Zijn proefschrift is in het Duits geschreven. Dit hoeft niet te verbazen, want Duits was voor 1940 in een groot deel van Europa de gebruikelijke taal van de wetenschap. Engels en Frans hadden daarin een minder prominente rol. "*Das Buch De Tribus Impostoribus*" is niet zo bekend geworden, niet ongewoon bij dissertaties waarvan geen handelseditie verschijnt, en ook een Nederlandse vertaling is nooit verschenen. Jammer, want het is meeslepend geschreven, soms enigszins overladen met details, in de stijl die zo goed van zijn latere

werk bekend is. Er passeren meer dan vijftig historische figuren die de schrijver van *De Tribus Impostoribus* zouden kunnen zijn geweest, van de Middeleeuwen tot aan de Verlichting, bekende en onbekende namen. Telkens komt Presser met verbluffende bijzonderheden: reden(en) van toeschrijving, contra-argumenten, fouten, vergissingen, intriges, zoekgeraakte boeken en manuscripten, speurtochten. Het wordt soms net zo spannend als een Umberto Eco of een Dan Brown *avant la lettre*.

Het boek wordt besloten met tien bladzijden bibliografie (uiteraard tot 1926), de reeds genoemde Appendix en maar liefst 22 bladzijden noten en aanvullingen, waarbij de bronnen natuurlijk ook vóór 1926 liggen.

Verba volant, scripta manent luidt de Latijnse spreuk (woorden vervliegen, het geschrevene blijft). Het boek *De Tribus Impostoribus* heeft nooit bestaan, maar dat wordt ruimschoots vergoed door andere geschriften die er op lijken.

De ontstaansgeschiedenis en betekenis van het woord religieën

WIM AALTEN (1948) is socioloog en motorrijder. Schrijver van het boek "*Motorrijden zonder God*"

Het woord **religiëren** bestaat officieel niet. Nog niet. Het komt niet voor in woordenboeken of in Wikipedia. Ook niet in het Wiki Woordenboek. Maar het is al wel opgedoken op internet. Met in het achterhoofd de gedachte dat religie op leugens is gebaseerd en toch doet alsof het heel wat voorstelt, kwam het werkwoord religieën in me op. Religieën leek me een werkwoord om het vormgeven van de onzin van religie mee aan te duiden. Dit was aanleiding tot de volgende blog op mijn website www.alledaagsvrijdenken.nl:

05-08-13

Religiëren

Dat woord bestond tot voor kort niet. Nu wel. Ik moest er aan denken toen ik dit weekend het woord “epibreren” weer eens tegen kwam. Dat woord, bekend geworden door Simon Carmiggelt, betekent: “het verrichten van niet nader gespecificeerd werk dat heel voornaam lijkt, maar desondanks helemaal niets voorstelt”. Ik legde onmiddellijk de link met religie en bedacht het woord religiëren, het liegen over het bestaan van een god en vervolgens doen alsof religie heel wat voorstelt. Het resultaat van religiëren is wat je om je heen ziet binnen kerken en geloofsgenootschappen, de schijnwereld van god, hemel en heiligheid. Religieuze leiders religiëren er lustig op los, veel religieuze mensen nemen dat religiëren over en zijn daarmee verspreiders van een schijnwereld die in de echte wereld geen goed brengt. Is er een alternatief? Ja natuurlijk. Zie de definitie van de KLL-Code. En zoveel andere seculiere wijzen van samenleven.

Mijn gedachte om het nieuwe woord religiëren de betekenis “het liegen over het bestaan van een god en vervolgens doen alsof religie heel wat voorstelt” mee te geven kwam als volgt tot stand. Religie is een zelfstandig naamwoord dat geloof of godsdienst betekent. Om een religie te exploiteren moet je dat geloof of die godsdienst ontwerpen, je moet het vorm geven, in stand houden en promoten. Je liegt over het bestaan van een god en je voorziet vervolgens je verzonnen god van een keur aan verzonnen krachten, structuren en hulpmiddelen waarmee je dat geloof vorm geeft. Een religie exploiteren zou je religiëren kunnen noemen. Daarmee is religiëren een werkwoord. Als je *sec* naar de inhoud van dat werkwoord kijkt, wat iemand doet die religieert, dan is er sprake van liegen over het bestaan van een god en vervolgens doen alsof je religie heel wat voorstelt. Op basis van die leugens en imagebuilding exploiteer je vervolgens een religie.

We kennen de vele voorbeelden. Wereldwijd worden religies geëxploiteerd. Sinds eeuwen zijn dat natuurlijk de bekende religies. Maar denk ook aan Lou de Palingboer die in de vijftiger jaren van de vorige eeuw een nieuwe religieuze beweging opzette. En aan al die religieuze (en spirituele) bewegingen en sekten die komen en gaan.

Intussen had ik wat rondgekeken op internet. Het woord religiëren komt inderdaad een paar keer voor. Maar omdat het op verschillende manieren wordt gebruikt is daar geen betekenis uit af te leiden. Reden te meer het woord van een betekenis te voorzien, zodat het in het vervolg onderbouwd en gericht gebruikt kan worden.

Ik dacht, als het woord officieel niet bestaat, waarom dan niet eens gekeken of Wikipedia of Wiki Woordenboek er iets mee kunnen. Toen ik op Wikipedia een pagina “Religiëren” met als betekenis “het liegen over het bestaan van een god en vervolgens doen alsof religie heel wat voorstelt” had aangemaakt, werd de pagina binnen een half uur verwijderd. Een moderator van Wikipedia die de verwijdering voor zijn rekening nam, schreef o.a.: “Dit artikel is genomineerd voor directe verwijdering omdat de pagina geen zinnige informatie bevat. Het is een zelf verzonnen, niet bestaand woord.” Een tweede moderator gaf aan dat het woord religiëren weliswaar niet bestaat maar wel op internet voorkomt in andere betekenissen. Een derde moderator stelt dat de paar keer dat de term voorkomt deze meer in de zin van het bijbrengen van religie wordt gebruikt en niet over het liegen erover.

In een nader onderzoek naar de wijzen waarop het woord religiëren gebruikt wordt heb ik internet afgezocht en vond het woord een aantal malen en in vier verschillende betekenissen. (De op internet gehanteerde schrijfwijze heb ik steeds letterlijk overgenomen.)

Op 23 juni 2005 schrijft ene jHenosch op de site van Freethinker, n.a.v. het item “Zijn atheïsten dan niet op z’n minst existentieel verbaasd”, over de heilige geschriften: “Het gaat om de moraal die er achter steekt, en op die moraal dienen we acht te slaan, moeten we religiëren.”

Op 12 juli 2005 schrijft diezelfde jHenosch op de site van forums.marokko.nl: “Bedankt, Kahali, goed stuk om op te religiëren (acht op te slaan). Maar wat doen we met de soera's uit de 9 serie?” Deze jHenosch gebruikt het woord religiëren dus als “acht slaan op”.

Op bijbel.startpagina.nl/prikbord wordt op 20 oktober 2009 door ene CU het woord religiëren gebruikt. Zij of hij schrijft: “Nou, dat weten we dan weer. Eigenlijk is het dan niet juist dat het Woord van God enkel en alleen uit woorden bestaat omdat het niet juist te vertalen is, of niet juist vertaald is.

Al dan niet expres. Kortom, verbranden dat ding. Blijft over om God in zijn schepping te ontdekken, in wat ons omringt, in de natuur. Dus het principe van eten en gegeten worden, in al zijn bruutheid. En toch is dit vanwege het niet kunnen vervalsen te prefereren boven het boek over God. Een nadeel daarvan zien we dagelijks op het journaal waarbij mensen andere mensen afslachten, net als in het OT. Verrek, wat schrijf ik nu weer. Het OT is dan opeens weer wel het Woord van God. Zo zie je maar, terug naar de basis, het OT en dus naar de Joden. Weg met de ballast van het NT met zijn hemel en hel en stro vretende leeuwen, stof etende slangen en kannibalen die zich in bloed wassen. Jammer genoeg voor jou, Eliyahu, hebben die ook het recht om geheel nieuwtestamentisch te religiëren”. CU.

Los van de constatering dat het verhaal van CU in mijn ogen nogal onsamenhangend is, gebruikt CU het woord religiëren ook op een onduidelijke wijze. Iets in de zin van “hun religie te beleven/uit te leggen?”

Op 21 februari 2011 schrijft ene Henk Pijnenburg op de site artpijnenburg.nl: “Lam’-bert, word als Gods Lam. Laat ik je nog veel mogen ontmoeten en over KANS OP KUNST RELIGIËREN.” Kans op kunst is een boek van Lambert Tegenbosch. Henk Pijnenburg gebruikt hier het woord religiëren als “van gedachten wisselen”.

Op 14 februari 2012 wordt op de site van NCRV Altijd Wat, Gesprekken over voltooid leven, ook het woord religiëren gebruikt. “Opdracht is: het Paradijs op aarde vestigen! Bent u als christelijke omroep niet met mij van mening dat het beter is om mensen weer naar hun hart te krijgen? Mensen te religiëren? Zodat ze weer verbinding kunnen krijgen met hun geVOEL in het nauwelijks gebruikte gedeelte van hun hersenen omdat ons onderwijs daarop in onze westerse beschaving niet meer is gericht? Gaarne verneem ik van u. Namens Community of Peace Nederland, Met vriendelijke groeten, Krishnananda.” Mensen religiëren wordt hier gebruikt als “mensen weer naar hun hart krijgen”? Of “ze weer verbinding geven met hun gevoel”?

We zien dus vier verschillende manieren om het, officieel niet bestaande, woord religiëren te gebruiken. Als “acht slaan op”, als “hun religie te beleven/uit te leggen”, als “van gedachten wisselen” en als “het hart en het gevoel inschakelen”. Vier betekenissen waarmee het woord gebruikt wordt om in een religieuze sfeer iets te zeggen, een mening te geven. Vier betekenissen die geheel los van elkaar staan en die gebruikt worden zonder een besef van wat het woord mogelijk zou kunnen betekenen. De gebruikers zijn zich waarschijnlijk ook niet bewust van het feit dat het woord officieel niet bestaat. Kortom, het woord religiëren is tot dusver weliswaar sporadisch en op zeer verschillende wijzen gebruikt maar heeft tot dusver geen omschreven betekenis.

We keren terug naar de moderators van Wikipedia. Ik ben het met de eerste moderator eens dat het een officieel nog niet bestaand woord betreft. Maar niet dat mijn schrijven over het woord geen zinnige informatie bevat. Het feit dat hij het aanmelden van een woord en de betekenisgeving botweg afwijst geeft te denken. De tweede moderator merkt terecht op dat het woord op internet voorkomt maar in andere betekenissen. Ik ben het niet eens met de derde moderator dat het woord op internet wordt gebruikt in de zin van het bijbrengen van religie. Dat is niet zo.

Deze onduidelijkheid pleit er mijns inziens voor het woord religiëren als een werkwoord te benoemen en een omschreven betekenis mee te geven. Het is het meest logisch om, naast het zelfstandig naamwoord religie, het werkwoord religiëren te gebruiken om het exploiteren, ontwerpen, vormgeven, in stand houden en promoten, van een religie aan te duiden. Religiëren is dan letterlijk “het exploiteren van een religie door te liegen over het bestaan van een god en vervolgens te doen alsof religie heel wat voorstelt”.

Hiermee is duidelijkheid geschapen over het woord religiëren en krijgt het in ons taalgebruik een helder omschreven en eenduidig te gebruiken betekenis.

Het verband tussen kennis, atheïsme en religie

FRANS VAN DONGEN is bestuurslid geweest van De Vrije Gedachte, oprichter van de Atheïstisch-Seculiere Partij (ASP)

Het is een bekend verschijnsel dat religie de waarheid nogal eens geweld aandoet. Overigens niet alleen de waarheid. Er wordt zonder omhaal gesteld dat godenzonen over water zouden lopen, stierven en weer opstonden. Iedereen met enige liefde voor de waarheid (Nietzsche hanteerde in dit verband de term ‘intellectueel geweten’), ziet natuurlijk direct de onzin van dit soort beweringen in. Opvallend is dat religianten erg hardnekkig zijn in het vasthouden aan hun onhoudbare stellingen. Het is nog niet zo lang geleden dat mensen die openlijk twijfelden aan hun religiante waarheden gedood werden. Deze serie, waarvan hieronder de eerste aflevering, gaat over religie en haar invloed op de waarheid. We beginnen met een overzicht van wat men zoal onder kennis verstonde. Dat blijkt nogal te variëren. Daarna volgt een uiteenzetting van de beperkende invloed van de kwantumtheorie op de hoeveelheid kennis die überhaupt in theorie mogelijk is. Vervolgens wordt besproken, waarom kennis zo belangrijk is. De tweede aflevering handelt over het omgekeerd evenredige verband tussen religie en informatie. Er zal een formule voor dit verband gegeven worden. De derde aflevering behandelt onze gekleurde kennis van het verleden en er wordt een toelichting gegeven op het begrip ‘religiante schizofrenie’. Tenslotte wordt er stil gestaan bij de politieke implicaties van religie en volgen er enkele opmerkingen over atheïsme en individualisme.

Wat is kennis?

Pythagoras gaf de eerste aanzet toen hij veronderstelde dat je een zuivere cirkel alleen kon bedenken, terwijl die cirkel in werkelijkheid niet voorkomt. Echte cirkels zijn namelijk oneindig dun en dus niet waarneembaar. Je kunt er dus alleen maar een bedenken. Je kunt er niet een maken en laten zien. Ze bestaan alleen maar in je hoofd. Plato werkte dit later uit in zijn Ideeënleer, die erop neerkomt dat er twee soorten werkelijkheid zijn: de werkelijkheid van alledag om je heen; de huizen, straten en alle mensen inclusief jezelf. En een tweede werkelijkheid die je beleeft in je hoofd. De laatste zou een soort afdruk zijn van de eerste. Deze Ideeënleer is de oudst bekende volledig uitgewerkte kennis-theorie. (Russell). De Allegorie van de Grot van Plato komt erop neer dat een aantal mensen vastgebonden zit in een grot en alleen schaduwen kan zien op een muur voor hen. Dit is een beschrijving van de beperking van onze kennis.

Het *Cogito, ergo sum* (‘ik denk, dus ik ben’) van Descartes stelt dat we bestaan, omdat we informatie verwerken. Ook dit gaat over kennis, namelijk dat je uit het verkrijgen van informatie kunt afleiden dat je bestaat. Hume twijfelde er aan of die “Ik” wel bestond; hij zag alleen maar de informatie in een razend tempo voorbij komen. Hij kon zichzelf niet waarnemen: “*Het lijkt net of ik besta uit slechts een bundeling of verzameling van verschillende gewaarwordingen, die elkaar opvolgen met een onbegrijpelijke snelheid.*” Volgens Hume was er dus alleen maar kennis. Fichte dacht het tegenovergestelde. Zijn *Wissenschaftslehre* omschrijft het “Ik” als datgene, waarbinnen de werkelijkheid zich afspeelt. Het “Ik” omvat de hele werkelijkheid, het creëert niet alleen zichzelf, maar ook de natuur en de kosmos. Dingen bestaan dus alleen als ze door iemand gedacht worden. En daar volgde uit dat god niet kon bestaan zonder dat hij door één of meerdere mensen “gedacht werd”.

Als je het begrip kennistheorie ruim opvat, zijn er dus nogal wat theorieën die als zodanig uitgelegd kunnen worden. Maar we weten nog steeds niet wat kennis is. We weten nog steeds niet wat weten is. De kwantumtheorie biedt echter een “way out”.

De kwantumtheorie als kennistheorie

De kwantumtheorie kan in zekere zin als een kennistheorie gezien worden die een einde maakt aan alle vorige kennistheorieën. De kwantumtheorie is (onder andere) gebaseerd op de “Kopenhagen-Interpretatie”, waarvan het “Complementariteitbeginsel van Bohr” belangrijk is voor een beschrijving van wat kennis is. Dit Complementariteitbeginsel houdt in dat je bij een waarneming of een meting de waarnemer en het waargenomene niet los van elkaar kunt zien: ze vormen één systeem, in de holistische zin, en lenen zich dus niet voor verdere analyse. Door dit beginsel vervaagt eigenlijk de grens tussen het “ik” als waarnemer en het waargenomene. Anders gezegd: bij een waarneming, die altijd een interactie is tussen twee deeltjes of twee golfjes, is er eigenlijk alleen maar de meetbare

interactie. Wat waarnemer is en wat het waargenomene, blijft altijd arbitrair. Kennis van het heelal is dus alleen mogelijk door er interactie mee aan te gaan. Maar door die interactie verander je het waargenomene, zodat echte kennis in feite niet mogelijk is. In kwantumtheoretisch opzicht komt het erop neer dat we de werkelijkheid onderzoeken, waarnemen en meten, zoals we een horloge zouden onderzoeken door er iedere keer één stuk te slaan en vervolgens de onderdelen te onderzoeken. Uit de kwantumtheorie blijkt dat je geen kennis vergaart maar dat je veranderingen aanbrengt door je meting of je waarneming. Je meet niet, maar je beïnvloedt. Je neemt niet waar maar je brengt veranderingen aan. Puur door je waarneming zelf.

Dit is het einde van alle kennistheorieën. Zelfs van de Ideeënleer van Plato. Kennis van het systeem, van onszelf en van de ons omringende werkelijkheid, is alleen te verkrijgen door er een verandering in aan te brengen. Hoe het was vóór je waarneming kom je nooit te weten. Uit de kwantumtheorie blijkt dus een enorme beperking van wat we überhaupt te weten kunnen komen. En er blijkt uit dat het begrip kennis niet duidelijk te definiëren is. Omdat het niet los gezien kan worden van datgene, of diegene, waardoor het gekend wordt. Bij het kennisproces wordt de kennis gealterneerd door de kenner en tegelijkertijd (dus nog steeds tijdens het kennisproces) wordt de kenner veranderd door de kennis. Die wederzijdse verandering is het kennisproces. Plato had dus gelijk toen hij stelde dat je niet een boom ziet, maar alleen maar de afdruk daarvan in je bewustzijn. Maar hij had ook weer ongelijk, want je krijgt zelfs geen afdruk van de boom. Er is alleen maar de interactie van jezelf met (het licht van) de boom.

Waarom is kennis zo belangrijk ?

Omdat kennis altijd toeneemt.

Historici, waar er veel te weinig van zijn, kennen allemaal de twee geschiedbeschouwingen die lijnrecht tegenover elkaar staan en onverenigbaar zijn: de cyclische geschiedbeschouwing en de lineaire geschiedbeschouwing. De Oude Grieken gingen uit van de cyclische variant. Zij stelden dat je net zo goed kon spreken van “zoveel jaar ná de Atheens-Spartaanse oorlog” als “zoveel jaar vóór de Atheens-Spartaanse oorlog”. Want oorlog was er volgens de Grieken altijd al geweest en zou er altijd blijven. Eigenlijk veranderde er volgens deze geschiedopvatting nooit iets. Alles wat er was, kwam altijd weer terug. Na vrede kwam er oorlog en na oorlog kwam er vrede. De Grieken keken dus tegen het verschijnsel oorlog aan op dezelfde manier als wij aankijken tegen bijvoorbeeld de varkenscyclus of het feit dat hoogconjunctuur en laagconjunctuur elkaar altijd afwisselen. Zoiets als: “Na regen komt er zonneschijn en na zonneschijn komt er regen.” (Carr)

Lijnrecht hier tegenover staat de lineaire geschiedopvatting. Deze wordt vooral verdedigd door christenen en socialisten. Het is zelfs de grootste overeenkomst tussen deze twee denkstelsels. De laatste term is eigenlijk onjuist want christendom en socialisme zijn strikt genomen geen denkstelsels, maar wensstelsels. (Feuerbach, Freud, Nietzsche). Christendom en socialisme huldigen, in tegenstelling tot het Antieke Griekse denken, de lineaire geschiedbeschouwing. Christenen en socialisten gaan ervan uit dat de geschiedenis een doel heeft. Namelijk de dag des oordeels met de terugkeer van Jezus respectievelijk de socialistische heilstaat met het arbeidersparadijs. Beide stelsels gaan er dus vanuit dat de geschiedenis zin heeft en naar een bepaald doel toewerkt. Marx zag de gehele geschiedenis als een dialectiek die moest leiden naar het arbeidersparadijs. De gehele historie moest worden gezien als het voorspel daartoe. De discussie over lineair of cyclisch is een discussie zonder eind. Je kunt allebei verdedigen. Je kunt volhouden dat er nooit iets wezenlijks verandert. Mensen blijven altijd strijd voeren; dat zit in hun genen. Dus we hoeven ons daar ook niet schuldig over te voelen. De Oude Grieken hadden gewoon een god voor de oorlog, waardoor ze zich niet schuldig hoefden te voelen. Pas met de komst van het christendom en in nog sterkere mate met de komst van het socialisme naar aanleiding van de Industriële Revolutie, werd dit schuldgevoel betreffende de niet-perfecte wereld, maatschappijbreed ingevoerd.

Eén ding neemt echter altijd toe. En dat is (technologische) kennis. Er is niet één wetenschappelijk gebied dat in de loop van de tijd afneemt. Wetenschap neemt altijd toe. Wetenschappelijke kennis is altijd lineair en kan nooit cyclisch zijn. Het is onmogelijk dat de hoeveelheid natuurwetenschappelijke kennis die we hebben, over een tijdje weer afneemt. Het menselijk gedrag lijkt cyclisch, maar onze wetenschappelijke kennis is lineair. Ze neemt zelfs exponentieel toe. Daarom is kennis zo belangrijk!

Wordt vervolgd

De Anton Constandselezing en de benoeming tot de Vrijdenker van het jaar

Op 20 september hield de Vereniging De Vrije Gedachte haar jaarlijkse toogdag, zoals voorzitter Anton van Hooff het uitdrukte. Voor het uitspreken van de Anton Constandse-lezing gaf hij het woord aan Winnie Sorgdrager, die als onderwerp had gekozen voor het beantwoorden van de vraag “Wat is er mis met Religie?” Haar antwoord was eigenlijk dat er niets aan mis is als je de betekenis van het woord beperkt tot nadenken over de vragen rond het bestaan, maar dat het mis gaat als de mens met de antwoorden op die vragen aan de haal gaat. De antwoorden – zoals het bestaan van een God – gaan namelijk vaak gepaard met imperialistische neigingen: zij noemde als voorbeeld dat ons strafrecht oorspronkelijk liberaal was maar dat er later een protestants-christelijke zedelijkheidswetgeving tot stand kwam.

Er was ruim tijd voor vragen, die er ook genoeg waren. Bestuursleden van DVG probeerden duidelijk antwoord te geven op haar prikkelende eindvraag: “Waarom hebben vrijdenkers een vereniging nodig?” Het antwoord lag in de verbinding naar de maatschappelijke actie.

Na de pauze werd de titel Vrijdenker van het jaar toegekend aan Dick Schwaab, auteur van “Wij zijn ons brein”. Schwaab gaf hierna een helder overzicht van de samenhang van brein en menselijk gedrag en welk gedeelte nog beïnvloed kan worden. Ook de grote invloed van hersenbeschadigingen werd duidelijk zichtbaar gemaakt. Ook hier was weer ruim tijd voor vragen, waarbij vooral de maatschappelijke betekenis van zijn bevindingen aan de orde kwam.

Een zeer geslaagde en goed bezochte middag die met een gezellig samenzijn werd afgesloten.

Dik Kruithof, secretaris DVG

DVG-voorzitter Anton van Hooff opent de bijeenkomst in het Polmanshuis te Utrecht
(alle foto's van de bijeenkomst: Richard Duijnsteek)

Wat is er mis met religie?

Tekst van de Anton Constandselezing uitgesproken op 21 september 2013

WINNIE SORGDRAGER (voormalig procureur-generaal en minister van Justitie, momenteel o.a. lid van de Raad van State)

Toen onze kinderen klein waren hadden we de gewoonte, als we 's avonds laat thuis kwamen, slaap-zakken in de auto mee te nemen en ze achterin te leggen. Voor de goede orde: we hadden een stationcar, niet in de achterbak dus. Toen we een keer naar opa en oma waren geweest en ik mijn zesjarige zoon optilde om naar bed te brengen, werd hij wakker, keek me aan en vroeg: Winnie, wat is de zin van het leven? Dat was even lastig. Hoe graag had ik hem niet een antwoord gegeven in de zin van: de lieve God heeft jou op de wereld gezet. En nog meer bemoedigende woorden die je uit de Bijbel zou kunnen halen. Maar voor een seculiere moeder is het lastig om 11 uur 's avonds aan een zesjarige uit te leggen dat in wezen de zin slechts is het voortbestaan van de soort. Maar gelukkig had en heeft hij een vader en een moeder die er zelf voor hebben gekozen hem op de wereld te zetten en daar heel gelukkig mee zijn. Dat was voldoende voor dat moment.

Op het Centraal Station in Den Haag stond een tijdje een standaard met boekjes met de titel “Wat leert de Bijbel echt”. Mooie lectuur, vol goedheid. En vooral vol aanwijzingen hoe je goed moet leven en wat God van je wil. Er is een hoofdstuk dat erover gaat “Hoe u een gelukkig gezinsleven krijgt”. Elk lid van het gezin heeft een eigen positie. De man moet zijn vrouw liefhebben – kortweg – als zijn eigen lichaam. Over de vrouw: een gezin kan alleen goed functioneren als er een hoofd is. Raden wie dat hoofd dan is. Als een man een fout maakt – en dat kan – dan moet de vrouw hem niet kleineren of proberen de rol van hoofd over te nemen, maar in gedachte houden dat God veel waarde hecht aan een stille en zachtaardige geest. Op deze manier zal het niet moeilijk zijn onder lastige omstandigheden onderworpenheid te tonen. Enzovoorts. Het is een boekje van de Jehova Getuigen. Een vriendin van mij

is opgegroeid in een dergelijk gezin. Toen ze achttien was heeft ze het geloof verlaten. Haar familie heeft ze nooit meer gezien.

Toch kan religie mooi zijn en troost bieden. Maar daarover straks.

Het eerste Paarse kabinet was sinds mensenheugenis het eerste waarin geen van de christelijke partijen vertegenwoordigd was. Dat was bijzonder. Eigenlijk niet eens omdat het christelijk element uit de politiek verdwenen zou zijn, maar meer omdat voor het eerst het CDA, dat altijd in het centrum van de macht had verkeerd, niet meedeed. Alle ministers kregen een bijbel toegestuurd. Van het Nederlands Bijbelgenootschap, geloof ik. Er was een aanbiedingsbriefje bij dat erop neerkwam dat de Bijbel mij in moreel opzicht zou helpen bij de uitoefening van het ambt. Ik vond dat schokkend. En tijdens mijn eerste begrotingsdebat werd ik door de christelijke partijen stevig aan de tand gevoeld over normen en waarden. Waar ik die dan wel vandaan haalde en wat mijn morele anker was. Een D66'er zou in de eerste plaats per definitie anti-christelijk, of wellicht anti-religieus zijn en zodoende zou dan meteen getwijfeld moeten worden aan mijn normenkader. Inderdaad, in dat opzicht ben ik niet direct door Bijbel geïnspireerd, maar ook zonder de Bijbel zijn er maatschappelijke normen en waarden, lijkt me zo. Die in essentie misschien niet eens zo veel verschillen. In essentie, zeg ik met nadruk. Ten slotte is onze cultuur, óók de seculiere, een overlevering van het verleden.

Ook daarover straks nog iets meer.

Ik moest een titel opgeven voor deze lezing en aangespoord door de recente discussies over godsdienst en religie heb ik in een zekere overmoed de titel “Wat is er mis met religie?” opgegeven. Omdat ik me verzet tegen het fanatieke verzet tegen religie.

Natuurlijk is er veel mis. Dat weten we ook allemaal. Maar eigenlijk niet met religie op zich. Het gaat erom wat mensen ervan maken en hoe ze zich, in naam van hun religie menen te moeten gedragen. Er is onlangs een nummer van het tijdschrift *Criminologie* uitgegeven onder de titel "Levensbeschouwing en criminaliteit". Niet over de kruistochten en ander imperialistisch gedrag in het verleden, maar alleen over nu voorkomende criminaliteit. De redactie van het tijdschrift had een *call for papers* uitgeschreven en daarbij uitdrukkelijk ook gevraagd om thema's die niet de islam zouden betreffen. Dat liep op een teleurstelling uit. Geen papers over misbruik in de katholieke kerk, bekering van daders in de gevangenis, de vraag of en in hoeverre het strafrecht rekening zou moeten houden met de levensovertuiging van een verdachte. Maar wel de voor de hand liggende en serieuze onderwerpen als rechtvaardiging van martelaarschap en geweld, eerwraak, jihadistische samenwerkingsverbanden. En in dat kader is er nog wel meer te bedenken. Dat is in onze tijd ook de omgeving waarin religieus gemotiveerde criminaliteit gezocht moet worden. Misbruik in de katholieke kerk? Ik zou dat geen religieus gemotiveerde misdrijven willen noemen, maar eerder misstanden als gevolg van bepaalde voorschriften in de kerk.

Veel geloofsovertuigingen hebben imperialistische neigingen. Waarom moeten Afrikaanse stammen deelachtig worden aan het christelijk geloof? Waarom moeten minderheden die een ander geloof aanhangen dan de meerderheid, uitgerangeerd, weggepest of vermoord worden? Enfin, de Middel-

eeuwen zijn wat dat betreft nog niet voorbij. Waarom vinden sommige moslims die naar de westerse wereld zijn gekomen dat hun religie, gebruiken, rechtspraak hier dominant zouden moeten zijn? Waarbij het niet alleen gaat om religie, maar ook om culturele aspecten. Het is het opdringen van andere waarden, maar we weten ook dat dat altijd gebeurt bij verschuivingen van beschavingen. En het zou wel eens zo kunnen zijn dat wij ons in zo'n periode bevinden.

Maar voorlopig zou ik willen zeggen: voor elk debat is hier

ruimte, maar niet voor het opleggen van meningen, gebruiken en gedrag aan anderen. Dat geldt voor cultu-rele opvattingen van islamitische groeperingen, maar ook voor opvattingen over bijvoorbeeld medisch ethische zaken van christelijke groepen. Ik heb me altijd afgevraagd waarom een ander moet bepalen hoe ik met mijn levenseinde wil omgaan.

De verworvenheid van de jaren zestig zit hem vooral hierin, lijkt me. In het losmaken van de dwang van de kerk, het opleggen van waarden en levensstijl aan de hele samenleving. Want ook wij leefden vóór de jaren zestig in het keurslijf van godsdienstige voorschriften en gebruiken. Groepsdwang bepaalde voor een groot deel de maatschappelijke structuren. Ook bij ons was de getrouwde vrouw tot 1956 handelingsonbekwaam, was de man tot in de jaren zestig het hoofd van het gezin en bepaalde hij de woonplaats. Overspel en homoseksualiteit waren lange tijd strafbaar. Bij het tot stand komen van het wetboek van strafrecht, eind 19^e eeuw, heerste nog een liberale sfeer: in beginsel wordt alleen dat strafbaar gesteld waardoor een ander schade lijdt. In het begin van de 20^e eeuw echter werd met name de zedelijkheidswetgeving aangepast aan de protestants-christelijke normen. De dwang van de kerk was alom aanwezig. Een protestant ging geen boodschappen doen in een katholieke winkel en andersom. De groeperingen kenden elkaar eigenlijk nauwelijks. Mijn man, wiens vader dominee was, ontdekte pas in zijn puberteit dat er ook andere mensen waren dan Nederlands hervormden. Hij vertelde me dat hij erg onder de indruk was van het feit dat iemand die hij kende en niet leefde naar de normen van de protestantse kerk, werd uitgesloten van het avondmaal.

Toen mijn ouders, bijna vier jaar nadat ik was geboren, nog geen tweede kind hadden, kwam de pastoor aan huis om te kijken hoe het ermee stond. Mijn moeder was namelijk katholiek en mijn

ouders zijn in het toenmalige Nederlands-Indië ook in de katholieke kerk getrouwd. Na het bezoek van de pastoor was het voor mijn vader definitief afgelopen met de kerk en is aan de pastoor meegedeeld dat hij zich niet meer om ons gezin hoefde te bekommeren. Het was voor mijn vader, die in de oorlog te veel misdragingen had gezien van mensen die zich christen noemden, een gruwel: de kerk die zich met zijn leven bemoeide. Waarom trouw je dan in de kerk? Dat kun je je inderdaad afvragen. Ik heb hem dat uiteraard ook gevraagd en het antwoord was overtuigend, maar niet erg principieel: de ouders van mijn moeder wilden dat graag. Maar zij gingen niet zo ver dat ze het een probleem vonden dat hun dochter met een atheïst trouwde.

Het was de dwang van de kerk, die denk ik, het tempo van de secularisering heeft bepaald. De drang tot losmaken was groot. Ook van mensen die binnen de kerk functioneerden. De groepsdwang, het inspelen op angst en onzekerheid, hadden ineens geen effect meer. Volgens Habermas hebben de kerken door de opkomst van de burgerlijke samenleving hun maatschappelijke rol verloren, waardoor de samenleving vanzelf seculier is geworden. Secularisatie is volgens hem een logische consequentie van modernisering en een seculiere samenleving is een samenleving waarin religie geen publieke rol van betekenis meer speelt, eenvoudigweg omdat die door andere instellingen is overgenomen. Maar ik denk dat de opkomst van de burgerlijke samenleving de mensen ook meer zelfvertrouwen heeft gegeven en de durf zich los te maken van het enerzijds knellende, maar anderzijds ook vertrouwde.

Toch hebben nog lang resten van de godsdienst en de kerken in Nederland een rol gespeeld. Lange tijd hebben kerkgenootschappen inzage gehad in de belastinggegevens van hun leden. Als student had ik de ambitie om ooit burgemeester te worden van een kleine gemeente, maar mij werd verteld dat dat tot de onmogelijkheden behoorde voor iemand die niet was aangesloten bij een kerkgenootschap. Dat was nog in het begin van de jaren zeventig. Later, toen ik werkte bij de toenmalige Technische Hogeschool Twente, zag ik dat op cruciale functies wel heel vaak iemand die lid was van de Gereformeerde Kerk werd benoemd. Toen ontdekte ik hoe groepen elkaar bevoordelen. En hoe de aversie tegen minderheidsgroepen daarmee wordt gevoed. Groepen, van welke aard dan ook, die zich organiseren, zich niet open opstellen ten opzichte van de maatschappij als geheel en waarvan de leden elkaar bevoordelen, zullen altijd argwanend bekeken worden. En dat is dan nog de meest milde reactie.

Het proces van losmaken van religieuze dwang heeft mooie literatuur opgeleverd. Wie Maarten 't Hart heeft gelezen en Jan Wolkers, krijgt een aardig beeld van de situatie in de jaren vijftig en zestig. Wie Knien op een bed violen van Jan Siebelink heeft gelezen, voelt mee met het gezin dat lijdt onder de godsdienstige ontsparing van vader. Het mooie van Siebelink vind ik echter dat hij zich niet afzet tegen zijn vader, maar in feite liefdevol beschrijft wat er gebeurt. Dat is voldoende om je met afgrijzen te vervullen.

En toch: wat rest na deze losmaking? Het is toch een troostende gedachte dat er een God is die mij liefheeft. De mens heeft uiteindelijk toch behoefte aan structuur, aan zingeving en met de secularisering in jaren zestig is ook een zoektocht begonnen naar allerlei spirituele bewegingen, anders dan het traditionele geloof. Veel mensen hebben behoefte aan meer dan de dagelijkse werkelijkheid. Dat hoeft inderdaad geen religie te zijn, je kunt

het ook zoeken in filosofie, meditatie, yoga en andere vormen van reflectie. Ik zie niet wat daaraan verkeerd is, zolang men anderen maar hun vrijheid van opvattingen gunt.

Het is niet de religie zelf die heeft aangezet tot allerlei anti-bewegingen. Het is de extreme machtsuitoefening van de kerkelijke functionarissen, de dwang, de hel en verdoemenis, de exorbitante rijkdom. De Franse Revolutie had het niet voor niets op de Kerk gemunt.

Het is dan ook goed te begrijpen dat het losmaken van de religie in de 19^e eeuw een sterk anti-karakter had. Er was moed voor nodig om in het openbaar het bestaan van God ter discussie te stellen. Dat onafhankelijke geesten elkaar opzochten, is begrijpelijk. Multatuli was zo'n onafhankelijk denker die zich er niet om bekommerde dat men hem verguisde. Ik neem aan dat ik hier vandaag gevraagd ben deze lezing te houden omdat ik voorzitter ben van het Multatuli Genootschap. Ik kan het daarom niet nalaten een stukje te citeren van zijn beroemde Gebed van den Onwetende uit 1861:

“Ik ken u niet, o God! Ik riep U aan, ik zocht,
Ik smeekte om antwoord en Gy zweegt! Ik wou zo graag
Uw wil doen...niet uit vrees voor straf, uit hoop op loon,
Maar zoals 't kind den wil zijns vader doet...uit liefde!
Gy zweegt...en alty zweegt Ge”

En uiteindelijk:

“De vader zwijgt..O God, er is geen God!”

De zoekende heeft God niet gevonden. Quod erat demonstrandum of toch een teleurstelling? Of een sarcastische uithaal naar zovelen die bidden tot God?

HET GEBED VAN DEN ONWETENDE

Ik weet niet of wy zijn geschapen met een doel...
Of maar by toeval daar zyn. Ook niet of een God
Of...goden, zich vermaken met ons leed, en schimpen
Op de onvolkomenheid van ons bestaan. Als dat zo waar,
Zou 't vrees'lijk zyn! Aan wien de schuld
Dat zwakken zwak zyn, kranken krank, en dommen dom?

Wanneer we zyn gemaakt met opzet, met een doel,
En door onze onvolkomenheid dat niet bereiken...
Dan valt de blaam van al 't verkeerde op ons niet,
Op 't maaksel niet... maar op den Maker! Noem hem Zeus,
Of Jupiter, Jehovah, Baäl, Jaö...om 't even:
Hy is er niet, of hy moet goed zyn, en vergeven
Dat wy hem niet begrypen. 't Stond aan hem
Zich te openbaren, en dat deed hy niet! Had hy 't gedaan,
Hy hadde 't zo gedaan, dat niemand twyflen kon;
Dat ieder zeide: ik ken hem, voel hem, en versta hem.

Uw vereniging, de Vrije Gedachte is in 1856 opgericht. Waarom hebben vrij denkende mensen een vereniging nodig? Ik kan het begrijpen in een tijd dat atheïsme niet of nauwelijks werd geaccepteerd. Dat de Vrije Gedachte toen in feite anti-denken was, is ook verklaarbaar. Ik lees dat de vereniging zich

het bevorderen van het atheïstisch humanisme te doel stelt. Eerlijk gezegd vind ik dat niet zo erg vrijdenkend. De polemische geschriften die in de loop van de jaren zijn verschenen, vertonen ook een zekere dogmatiek. Ook de geschriften van Anton Constandse ontkomen daar niet aan. Met heel veel van wat hij schrijft, ben ik het wel eens, maar het is de polemische toon, die me tegenstaat. En het zeker weten. Maar tegelijkertijd besef ik dat in de tijd waarin hij schreef die toon begrijpelijk was. Ik weet dat zijn uitspraak “God is het kwaad” heeft geleid tot het invoeren van het artikel over smalende Godslastering in het Wetboek van Strafrecht, in 1932. Toen zag de wereld er heel anders uit dan nu.

Het artikel 147 Sr, het verbod op smalende godslastering, heeft maar zelden tot een veroordeling geleid en met het Ezelproces tegen Gerard Reve is het in feite begraven. Toch is de discussie weer opgelaaaid, naar aanleiding van een uiting van minister Donner, kleinzoon van de minister die in 1932 de aanzet voor opneming van het artikel had gegeven. Donner jr. meldde dat het artikel nieuw leven ingeblazen zou moeten worden. Wat leidde tot het voorstel van enkele politieke partijen om het maar helemaal te schrappen. Een extra complicatie is dat het artikel wel van toepassing is op het christendom, maar niet gebruikt kan worden in geval van belediging van de profeet Mohammed. Die is immers niet goddelijk. Dus moet in dat geval het discriminatieartikel gebruikt worden: hij die in het openbaar mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, godsdienst (en een aantal andere gronden).

Het is opmerkelijk dat in onze tijd in ons land nauwelijks meer problemen in strafrechtelijke zin bestaan met het debat over het christendom. Anders gezegd: eigenlijk kan, in Nederland althans, alles gezegd of afgebeeld worden. Dat is niet het geval als het gaat om de Islam en al helemaal niet over het jodendom. Toegegeven, de toon waarop over de islam wordt gesproken, is soms weerzinwekkend en wat er gezegd wordt idem, maar het debat moet wel gevoerd kunnen worden. Dat wil overigens niet zeggen dat je iedere moslim maar naar hartenlust kunt beledigen. Er is ergens een grens. Die is niet duidelijk, maar de botsende rechten van enerzijds de vrije meningsuiting en anderzijds het recht niet gediscrimineerd te worden, zijn beide fundamentele rechten van de mens. Het is interessant om te zien hoe de rechtspraak hiermee omgaat. Het is een zoektocht, ook tegen de achtergrond van de jurisprudentie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Dat hecht nogal wat waarde aan het recht om niet beledigd te worden. De veroordeling door de Belgische rechter van een politicus, die ongeveer hetzelfde over de islam had gezegd als Wilders, werd niet als een schending van het recht op vrije meningsuiting gezien.

En ook niet het verbod in Engeland op het vertonen van een video over Teresa van Aquila, die zich met het kruis bevredigt.

In de discussie die recent weer is opgelaaide, is een anti-denken te bespeuren. Ideologisch bijna. Waarom wil men steeds bewijzen dat er een God is, zoals Rutenfrans dat doet, of dat er geen God is? Wat doet dat er toe?

Rutenfrans verzet zich tegen de stelling van Frans de Waal in zijn boek "De Bonobo" dat de moraal veel ouder is dan de mens. De Waal baseert zijn stelling op langdurig onderzoek onder apengemeenschappen, die inderdaad een bepaalde vorm van moreel gedrag vertonen. Een natuurlijk gedrag, nodig of nuttig om de gemeenschap in stand te houden. In feite doet de mens dat ook. Daar hebben we God niet voor nodig. Dat de Bijbel daar een aantal teksten aan wijdt, zal de neerslag zijn

van wat in de oudheid ook gekend was: moraliteit. Ik vind de stelling nogal ver gaan dat de joods/christelijke God degene zou zijn die met zijn autoriteit aan de mensheid een moraal heeft gegeven. Terwijl er overal aanwijzingen zijn dat er ook een moraal is zonder God. Het is jammer dat De Waal zich in zijn boek laat kennen als een *believer* en de voordurende drang om te bewijzen dat hij het goed ziet, doet afbreuk aan de kwaliteit van zijn boek. Hij blijft maar overtuigen.

Maar hoe dan ook, het is de mens die nadenkt over moraal, gedrag en samenleving. Dat doen apen echt niet. Ik ben het dan ook niet eens met Frans de Waal die stelt dat moraal ouder is dan de mens. Dat bepaalde soorten apen een vorm van moreel gedrag vertonen, heeft op zich niets te maken met de menselijke moraliteit. Natuurlijk zijn er overeenkomsten; apengemeenschappen zijn tot op zekere hoogte wel te vergelijken met mensen, en dat leidt soms ook tot humoristische overeenkomsten. Maar de mens is begiftigd met de rede en kan daarom normen en waarden formuleren. Niet voor niets wordt al in de oudheid gediscussieerd over moraal, goed leven, en de wijze waarop mensen met elkaar om zouden moeten gaan.

Wij in onze westerse wereld hebben onze normen en waarden gevormd in een joods/christelijke en zo je wilt, humanistische omgeving. Met overblijfselen uit de oude Griekse en Romeinse beschavingen. Normen en waarden die van generatie op generatie zijn overgedragen en in de loop van de tijd ook aan veranderingen onderhevig zijn geweest. Wij zijn anders gaan denken over bijvoorbeeld de positie van de vrouw, over medisch ethische kwesties.

Ik geloof er niet in dat elk mens van nature is begiftigd met morele waarden. Een geweten moet ook gevormd worden. Het is een kwestie van cultuur, van overdracht.

Mijn Roemeense vriendin beschreef me de situatie in haar land na de val van het regime van Ceaușescu. De oude morele waarden die zij nog van huis uit had meegekregen, waren vervangen door wat de staat als goed en fout bestempelde. Door de jarenlange indoctrinatie was dat het morele stelsel van de samenleving geworden. Toen het gehate regime wegviel was er niets. Dat bleek uit het buitensporige gedrag van grote groepen mensen: geen beperking aan corrupt gedrag, ongebreideld materialisme, geen intrinsiek menselijk mededogen en ieder voor zich. Het zal lang duren voordat de oude menselijke normen en waarden weer deel uitmaken van die samenleving. En dat geldt ook voor andere landen waar een onderdrukkend systeem de overgeleverde menselijke moraliteit heeft vervangen.

Ik noem de term ‘overgeleverde menselijke moraliteit’ omdat ik daarin geloof. Moraal is niet noodzakelijkerwijs met religie verbonden.

Bepaalde morele waarden zijn sinds de jaren zestig op de achtergrond geraakt. Dat voelde als een bevrijding. Maar daarmee zijn ook grenzen verdwenen, die misschien zo gek nog niet waren. In de kunst bijvoorbeeld. Kunst zoekt van nature grenzen op, maar als er geen grenzen meer zijn, is er ook geen grens meer aan de kunstzinnige zoektocht. Dat resulteert soms in schokkende producten waarvan ik me afvraag wie behalve de kunstenaar daar nog plezier aan beleeft.

In het verleden is religie een onuitputtelijke inspiratie geweest voor vele kunstvormen en prachtige kunstwerken. De schilderijen en fresco's uit de Italiaanse renaissance waren er zonder de kerk niet geweest. De muziek was beslist minder interessant geweest zonder de inspiratie die de componisten uit het geloof haalden. Waarbij die werken nu niet per se alleen in het teken van de religie beluisterd hoeven worden. Ik ben niet christelijk, maar kan enorm genieten van een mis van Mozart of het Requiem van Verdi. En de Matthäus van Bach is een universeel werk over lijden en vergeven. Waarbij interessant is te melden dat de opdrachtgevers van Bach, de protestantse kerkgemeenschap in Leipzig, het werk veel te veel vonden lijken op een Venetiaanse opera. Met zijn twee koren en twee orkesten en aria's. En de gelijkenis was er ook, want Bach had kennis genomen van het werk van Italiaanse componisten van zijn tijd en heeft er elementen van overgenomen. En omgekeerd trouwens.

Ten slotte

Religie kan, en daar zijn we het denk ik allemaal over eens, leiden tot enorme uitwassen. Maar religie heeft ook een zachte kant, een bindend vermogen, een uitnodiging tot reflectie. In de huidige consumptiemaatschappij vind ik dat een aspect dat noodt tot het denken over andere waarden. Net zoals kunst dat kan doen. Religie is voor mij dan ook niet per se God, maar meer het geloof in andere menselijke waarden dan alleen de rede. Het mystieke, het niet weten vind ik inspirerend.

Waarom Dick Swaab Vrijdenker van 2013 is

Uitgewerkte laudatio door DVG-voorzitter Anton van Hooff, uitgesproken op 21 september 2013

‘Ja Swaab, dat is onze man,’ zo reageerde het bestuur unaniem toen we een lijstje met namen doornamen van mensen die we wel eens tot Vrijdenker van het Jaar zouden kunnen uitroepen. De spontane reactie was natuurlijk veroorzaakt door zijn succesboek *Wij zijn ons brein*. Dat heeft vele hersenen in beweging gezet. Nu moet ik toegeven dat ik dat boek pas laat heb gelezen, eerlijk gezegd nadat we besloten hadden Swaab tot Vrijdenker van 2013 te maken. Ik heb namelijk een diep wantrouwen tegen bestsellers; ik ben altijd bang dat ze tegenvallen.

Man die controverse niet schuwt

Dat was dit keer niet het geval. Swaab slaagt erin om de resultaten van zijn levenslange onderzoek op het gebied van de hersenstructuur voor een breed publiek toegankelijk te maken. Hij laat zien dat

allerlei hormonale en biochemische processen de hersenontwikkeling bepalen. De uitkomsten van zijn onderzoek vielen niet goed in een tijd die niet wilde horen van genetisch vastgelegde factoren. Hersens van vrouwen en mannen hoorden niet te verschillen. En toen hij naar buiten trad met zijn ontdekking dat homo-seksualiteit terug te vinden was in het brein, brak de hel los. De in onze kring welbekende Rob Tielman vergeleek Swaabs onderzoek met dat van de nazi's naar rassenkenmerken van Joden. Swaab – en dat alleen al maakt hem tot een ware

vrijdenker – is het debat echter nooit uit de weg gegaan.

Dat we geen brein hebben maar een brein zijn heeft heftige tegenspraak uitgelokt. Diverse figuren van naam beschuldigden hem van generalisaties op gebieden waarvoor hij niet gekwalificeerd was.

Een goed overzicht van de controverse gaf Cees Renckens, de grote anti-kwakzalver, in *Skepter*. Hij voegt zijn kritiek over Swaabs gynaecologische opvattingen toe aan wat Herman Philipse, Douwe Draaisma en André Köbben hadden gezegd over Swaabs grasduinen op hun vakgebieden, filosofie, psychologie en antropologie. Maar – en hier komen tot de kern van onze argumentatie voor de uitverkiezing van Swaab – Renckens vindt zeker niet alles negatief: ‘Lekker fel keert Swaab zich tegen het geloof in paranormale en metafysische verschijnselen. Hij is kordaat atheïst [...] Adequaat rekent hij af met de mallotige Pim van Lommel.’ Kent u hem nog? De uitgediende cardioloog die grossiert in BDE'en, Bijna-Dood-Ervaringen.

Een kordaat atheïst

Wat de atheïstisch-humanistische vereniging *De Vrije Gedachte* (sinds 1856) in Swaab waardeert is zijn onmaskering van religie, van alternatieve geneeswijzen en andere vormen van pseudo-wetenschap. Daarmee manifesteert hij zich als vrijdenker van formaat. En ook zijn lef verdient bewondering. Hij deinst nooit terug voor heilige huisjes.

Als teken van zijn uitverkiezing overhandigen we hem een lino van ‘La libre pensée’, het driebladige viooltje, in het Frans ‘pensée’, dat staat voor ‘de vrije gedachte’ die onze vereniging als 157 jaar voorstaat.

Ik heb ook nog een persoonlijk blijk van waardering, een vrucht van de vrijheid die pensionering brengt. Net als Dick Swaab geniet ik van deze echte academische vrijheid door boeken te schrijven over onderwerpen naar eigen keuze. Mijn jongste boek is twee weken geleden uitgekomen. Het zal niet zo bestseller worden als *Wij zijn ons brein*, maar al binnen een week heeft de uitgever tot een tweede druk besloten. In dit *KLASSIEK. Geschiedenis van de Grieks-Romeinse wereld* wordt onder veel anders de vraag beantwoord waarom de ‘relilob’ die Swaab heeft gelokaliseerd, in de Romeinse

oudheid wordt gevuld met het christendom. Daarom krijgt de gelauwerde een exemplaar met een persoonlijke opdracht. De andere aanwezigen kunnen het gewoon in de boekhandel of via het internet kopen.*

* Anton van Hooff, *KLASSIEK. Geschiedenis van de Grieks-Romeinse wereld*, Ambo, Amsterdam 2013, 464 pagina's, met 156 illustraties in zwart-wit en een kleurkatern, € 22,95.

Wij zijn ons brein: maatschappelijke consequenties en controverses

DICK SWAAB (Nederlands Herseninstituut, Amsterdam, d.f.swaab@nin.knaw.nl)

In een enorm tempo ontwikkelen zich in de baarmoeder en de eerste jaren na de geboorte onze hersenen tot een netwerk van 100 miljard neuronen en 1000 maal 1000 miljard plaatsen waar zenuwcellen contact met elkaar maken. De zenuwcellen zijn verbonden door meer dan 100.000 kilometer zenuwvezels.

Door een combinatie van onze genetische achtergrond, het zelforganiserend vermogen en de programmering gedurende de ontwikkeling in de baarmoeder zijn onze hersenen uniek geworden en zijn onze karaktereigenschappen, talenten en beperkingen al voor een belangrijk deel vroeg vastgelegd. Dit geldt niet alleen voor het ochtend- of avondmens-zijn, de mate van spiritualiteit, neurotisch, psychotisch, agressief, anti-sociaal en non-conformistisch gedrag, maar ook voor de kans die we lopen op hersenziekten zoals schizofrenie, autisme, depressie en verslaving. Zijn wij eenmaal volwassen, dan zijn er grote beperkingen aan de modificeerbaarheid van onze hersenen, zitten wij hierdoor vol met 'interne beperkingen' en zijn dus niet vrij om te besluiten te veranderen van gender-identiteit, seksuele oriëntatie, het niveau van onze agressie, van karakter, religie of moedertaal. De bouw van onze hersenen die tijdens de ontwikkeling tot stand is gekomen bepaalt hun functie, *wij zijn ons - niet zo vrije- brein*. Laboratoriumexperimenten laten zien dat onze 'vrije wil' mogelijk slechts een illusie is. Het hersenonderzoek zal in toenemende mate maatschappelijke consequenties hebben o.a. voor de geneeskunde (b.v. diagnostiek, behandeling en preventie van psychiatrische ziektebeelden), opvoeding (b.v. uithuisplaatsing verwaarloosde kinderen voordat er blijvende schade is opgetreden), justitie (b.v. verhoging leeftijd volwassenenrecht, evidence based straffen, behandeling psychiatrische problematiek vanaf het eerste begin van een straf), defensie (opsporen risicofactoren ter voorkoming van PTSS) politiek (het nemen van de volle verantwoordelijkheid voor die personen die pech hebben gehad tijdens hun hersenontwikkeling) en religie (opvattingen over leven, dood en zingeving).

Juist omdat de Vrije wil een illusie is, moeten wij in vrijheid kunnen leven. Vrijheid betekent hier 'zoals ons brein is geprogrammeerd'. Deze vrijheid moet de staat garanderen, zolang onze vrijheid niet ernstig ten koste van anderen gaat.

Zie: Dick Swaab, 'Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer'. Uitgeverij AtlasContact, Amsterdam, 2010.

N.B. Dick Swaab hield geen uitgeschreven voordracht. Het bovenstaande is een abstract waarin de punten genoemd worden die hij in zijn boeiende verhandeling ter sprake bracht. De redactie

Boeken

Robert Macfarlane – De oude wegen De Bezige Bij, 393 pagina's

ENNO NUY (1950, Aerdt) is ondernemer en oud-hoofdredacteur De Vrije Gedachte

Mij leek dat Nicolas Bouvier het ultieme reisboek had geschreven met *De wegen van de wereld*. Maar zonder ook maar een jota te wijzigen aan mijn superlatieve waardering van dat boek, de Engelsman Robert Macfarlane heeft hem overtroffen met *De oude wegen*. Hier ten huize zijn wij wandelaars, zij het geen verwoede. Maar we weten inmiddels wel wat wandelen met een mens kan doen, hoezeer wandelen het denken kan scherpen, hoe dierbaar landschappen kunnen worden en hoe kameraadschap vorm en inhoud kan krijgen. Kameraadschap, een woord dat Macfarlane in dit verband ook zal gebruiken, net als Nan Shepherd trouwens.

Dit boek gaat over wandelpaden, hoe ze zijn ontstaan, tot welke overpeinzingen en gedachten zij kunnen leiden, hoe ze de wandelaar zelfkennis kunnen bijbrengen, welke geschiedenissen zij allemaal herbergen en welke wetenswaardigheden aan hen verbonden kunnen worden enzovoort. Zoals het gegeven dat Wordsworth naar schatting wel zo'n 300.000 kilometer gewandeld zou hebben. Dat betekent dat hij zo'n 20 jaar van zijn leven te voet onderweg is geweest, gerekend in dagen van 8 uur. Waar haalde de man de tijd vandaan om ook nog eens gedichten te schrijven?

Paden, aldus Macfarlane, zijn de gewoonten van een landschap. Ze zijn met algemene instemming ontstaan. Het is nagenoeg onmogelijk in je eentje een voetpad te maken. Lopen om een bepaalde manier van kijken en denken mogelijk te maken in plaats van isolement en vluchtgedrag aan te moedigen; paden die niet alleen maar middelen zijn om een ruimte te doorkruisen, maar ook manieren van voelen, zijn en weten. Zoals de rusteloze wandelaar Edward Thomas het formuleerde: paden verbinden bestaande plaatsen, maar ze leiden ook van het pad af de metafysica in, terug de geschiedenis in en binnenwaarts naar het zelf.

Macfarlane laat zien dat in vele tijden en vele culturen wandelen en denken als synoniemen worden beschouwd. Wittgenstein sprak in een neologisme zelfs van "*Denkbewegungen*". En de etymologie volgens, leert Macfarlane dat het Engelse *to learn* is ontstaan uit '*liznojan*' dat letterlijk 'een spoor volgen' betekent.

Fascinerend en ongemeen spannend is het verhaal van de Broomway, een van de gevaarlijkste wandelpaden in Engeland, omdat die over het wad voor de kust van Essex voert. Hoe noem je een pad dat twee keer per dag wordt uitgewist, vraagt Macfarlane zich af. Een bijna hallucinerende passage waarin Macfarlane beschrijft hoe zijn waarneming zozeer werd verstoord door wad, lucht en weerspiegeling, dat zich mentale en optische illusies voordeden. Verderop beschrijft hij dat een dergelijk fenomeen zich ook voor kan doen in vertrouwde landschappen: "Zulke ogenblikken zijn overgangsriten die een plaatselijke omgeving herconfigureren, waardoor vertrouwd terrein vreemd wordt of juist tot leven komt, en binnen graafschappen continenten aan het licht worden gebracht." Ik herinner me uit vroeger dagen zulke ogenblikken die ik als uiterst verontrustend ervoer, het waren geen transcendente ervaringen die je lichter maakten, integendeel... Macfarlane noemt zulke plekken xenotopieën, vreemde of misplaatste plaatsen.

Met terugwerkende kracht ben ik jaloers op Macfarlane die zich na de Broomway dagenlang "kalm, glad, glanzend, vlak als zand" voelde.

Het vierde hoofdstuk heeft Schotland als subtitel maar Macfarlane voert hier een gedachtenexperiment uit en keert de geografische kaart binnenstebuiten zodat het land leeg en de zee vol wordt. En dan volgt een prachtig verhaal over reiswegen en paden over zee, wat er in de loop der eeuwen zoal vervoerd is, waarnaartoe, waarvandaan en waarom. Dat blijkt een wonderlijke wereld te zijn vanuit een onverwacht perspectief. Heerlijk is het verhaal over zijn kameraad Ian, die zeeman en dichter is en studie maakt van zeemansliederen en -verhalen. Dit is wellicht het centrale thema in dit fantastische boek: het visioen van Edward Thomas dat een pad een verhaal is waaraan iedere wandelaar een nieuwe noot of verhaallijn toevoegt. Met zeemansliederen is dat al niet anders. Immers, net als paden zijn de verhalen en liedjes: ze vertellen en verbinden. En de etymologie leert ons de nauwe verwantschap tussen weg en teken, tussen schrijven en reizen.

De reis naar Sula Sgeir, waar stoere mannen op kuikens van Jan van Genten jagen, leest als een spannend jongensboek. Dat kuikenvlees moet trouwens ongekend smerig zijn, zo werd Macfarlane gewaarschuwd door een pachtboer die hem vertelde: “Ik heb een stuk aan de hond gegeven, en die heeft de hele week aan zijn gat zitten likken om van de smaak af te komen.”

Mooi en aandoenlijk is het verhaal over zijn grootvader die “talen oppikte alsof het steentjes waren en ze liet vallen als veren: hij raakte ze maar langzaam kwijt.” Hier spreekt Macfarlane ook van de kameraadschap die ontstaat als je door bepaalde landschappen trekt. Een terloopse opmerking die je letterlijk en figuurlijk kunt nemen, ze klopt, zo merkte ik uit ervaring. En Macfarlane komt tot het kernthema van zijn boek als hij schrijft: “(Anna ‘Nan’) Shepherd begreep dat het landschap ons sinds lang een uitgelezen methode biedt om zelfinzicht te verwerven; het is een krachtig middel om herinneringen en gedachten vorm te geven.” Zij beschreef onder andere haar liefde voor de Cairngorms, het gebied dat wij zelf vaker bezochten, die ruige en prachtige streek rond Pitlochrie en Blair Atholl in het Schotse hoogland.

In *De oude wegen* maakt de schrijver een korte uitstap naar verder weg gelegen gebieden, in Palestina, Spanje en Tibet. Prachtig is het Spaanse palindroom ‘*La ruta nos aportó otro paso natural*’ dat zoveel betekent als ‘*Het pad bracht ons de volgende natuurlijke stap*’. Dat is nog eens een palindroom om trots op te zijn. En al deze passages brengen je telkens weer terug bij waar het Macfarlane om gaat: door te wandelen leg je als het ware je verleden vast in voetafdrukken die je achterlaat en door regelmatig een vroegere versie van jezelf tegen te komen, geraak je – mits je daarvoor open staat – tot zelfkennis.

Fraai is ook het fysieke palindroom dat ontstaat wanneer je in de sneeuw voetopdrukken in plaats van voetindrukken tegenkomt. Dit fenomeen ontstaat doordat het lichaam de sneeuw onder de voetindruk samenperst waardoor de omringende sneeuw gemakkelijk door de wind kan worden weggeblazen en tenslotte ook de losse sneeuw rond de voetindruk. Dan ontstaat er plots een ogenschijnlijk tegen-natuurlijk fenomeen: in plaats van een voetindruk ontstaat er een voetopdruk. Macfarlane: “Ze zijn als een palindroom: wat wordt ingedrukt komt omhoog, diepdruk wordt hoogdruk.” En het wordt pas echt opmerkelijk als je tijdens zo’n wandeling op je schreden terugkeert en zo je eigen voetopdrukken tegenkomt. In de korte tijdspanne tussen heen- en terugweg is de wereld gradueel maar onmiskenbaar en ingrijpend veranderd.

Heerlijk is het te lezen over de schilder Eric Ravilious. Het is alsof je al in the Downs rondloopt en over hem te lezen brengt je er meteen toe the Downs tot het volgende reisdoel te maken. Ravilious zou tijdens WO II om het leven komen tijdens een verkenningstocht met een Hudson aircraft ergens in de wateren rond IJsland.

Edward Thomas dichtte: *Wegen gaan door / Terwijl wij vergeten / En worden vergeten / Als een vallende ster.* En Robert Macfarlane schreef een onvergetelijk mooi boek, misschien wel het beste dat ik ooit las.

Reactie en discussie

Weten eindig te zijn

Een tweede commentaar op de ecohumanistische ethiek van Floris van den Berg

FONS TEL (1941, Haarlem) is momenteel werkzaam als consulent bij Stichting De Einder.

Als je een intelligente egoïst wilt zijn, maak anderen dan gelukkig. Dalai Lama

In De Vrijdenker van mei 2013 heb ik in een commentaar getiteld ‘De morele cirkel van de mens’ getracht met argumenten in te gaan op de ecohumanistische ethiek van Floris van den Berg zoals hij die had verwoord in o.a. ‘Ecohumanisme – Dieren, toekomstige generaties en milieu’ (De Vrijdenker, maart 2013). In dat commentaar kwam ik tot de volgende conclusies:

- Dieren kunnen nooit tot de ‘morele cirkel’ van de mens behoren simpel om het feit dat er geen wederzijdse verantwoording tussen mens en dier mogelijk is.
- Dierenleed is fundamenteel van een andere orde dan mensenleed, omdat dieren het existentiële lijden niet kennen.
- Waar dieren in hun contact met mensen het meest onder lijden is het psychische leed dat ze door het soortvreemde regime van de mens wordt opgelegd.
- Mensen beoordelen het dierlijke lijden met een antropomorfe perceptie, die per definitie dit lijden vertekent maar doorgaans miskent.

Op grond van deze conclusies relativeerde ik het dierenleed in de bio-industrie en maakte ik me meer zorgen om het leed dat de huisdieren door ons wordt aangedaan. In zijn recensie van het boek van Mark Rowlands, *Animals Like Us* (‘Gevaarlijke filosofie’, De Vrijdenker, juli/augustus 2013) herhaalt Van den Berg zijn veganistisch standpunt waarbij alle vleeseters min of meer als milieucriminelen worden weggezet. Jammer dat hij niet op mijn commentaar heeft gereageerd, want dan zou er misschien iets moois kunnen opbloeien in deze discussie. Maar ik houd de moed erin en wil nogmaals ingaan op de ethische argumentatie die Van den Berg ontleent aan de ‘Rawlsiaanse sociaalcontracttheorie’ van Rowlands.

Misschien dat hij toch eens probeert in discussie te gaan zoals een vrijdenker betaamt en niet alleen maar zijn eigen overtuiging blijft tamboereren.

Cartesiaans wereldbeeld

Volgens Rowlands hebben wij in het Westen een cartesiaans wereldbeeld waarin het dier geen ziel heeft maar slechts lichaam is; het dier is een mechanisme dat niet kan lijden. Aan de hand van dit wereldbeeld zouden wij ons nauwelijks of geen rekenschap geven van het feit dat ook dieren gevoelens hebben en dus kunnen lijden. Nu is het zo dat ook zonder het cartesiaanse wereldbeeld de niet-westerse wereld zich weinig of geen rekenschap geeft van het feit dat ook dieren kunnen lijden. We hoeven alleen maar te denken aan de wijze waarop daar dieren worden gehouden en geslacht, gevechten tussen dieren worden georganiseerd als kijkspel, huisdieren worden behandeld als paria’s, etc., en we weten genoeg om daaruit de conclusie te kunnen trekken dat dieren daar bepaald niet met veel egards behandeld worden. Je kunt Descartes in ieder geval nageven dat hij de gevoelloze behandeling van dieren door de mens heeft geprobeerd te rechtvaardigen met een theorie, hoe krom die ook mag zijn in onze ogen.

Terecht gaat Rowlands ervan uit dat dieren kunnen lijden en dat wij mensen in onze relatie met hen daar wel degelijk rekening mee moeten houden, ook als ons dat niet goed uitkomt. Maar net zoals Van den Berg probeert hij met argumenten de dieren binnen het bereik van ons morele handelen te brengen (onze ‘morele cirkel’) en dan gaat het mis. Zedelijk handelen vereist steeds een wederzijdse verantwoording op basis van een vrije wil en met een bepaalde bewustzijnsinhoud verricht. Dieren kunnen geen verantwoording afleggen voor wat ze doen, omdat ze noch een vrije wil, noch een reflectieve bewustzijnsinhoud hebben, waardoor ze niet tot zedelijk handelen in staat zijn. Ook baby’s, comateuze patiënten, zwakzinnigen en diepdemente bejaarden vallen om dezelfde redenen buiten onze morele cirkel van handelen. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat wij (de ‘morele agenten’, zoals Rowlands dat noemt) gerechtigd zijn deze wezens als paria’s buiten ons verzorgingssysteem te plaatsen. Maar we moeten ze wel buiten ons moreel systeem houden, juist om hen op een adequate en humane wijze te kunnen verzorgen. Zouden we dat niet doen, dan zouden we namelijk van hen het onmogelijke verlangen, nl. dat ze zich op een moreel verantwoorde wijze

gedragen. Zij vragen van ons verzorging en aandacht en geven ons het geluksgevoel van verbondenheid, maar kunnen ons die verzorging en verantwoording niet bieden, zodat er van een wederzijdse morele verhouding geen sprake kan zijn. Wie koste wat kost deze groep mensen binnen onze morele cirkel wil betrekken, eist iets van hen dat zij niet kunnen waarmaken op grond van hun mentale vermogens. Deze eis is dan ook per definitie immoreel en moet juist om ethische redenen met kracht worden afgewezen.

Morele patiënt

De vraag is waarom Van den Berg en met hem Rowlands per se deze groep mensen en veel niet-menselijke dieren tot de morele club van de mensen wil laten behoren. Hun betrokkenheid bij het vele dierenleed is prijzenswaardig, maar die betrokkenheid krijgt een fundamentalistisch trekje wanneer deze leidt tot een principiële gelijkwaardigheid tussen, wat zij noemen, de morele agenten en de morele patiënten. Volgens Rowlands zijn morele agenten zij die moreel kunnen reflecteren, een subcategorie van de klasse van mensen. Morele patiënten zijn alle wezens die voelen en belangen hebben. 'Alle morele agenten zijn morele patiënten, maar niet alle morele patiënten zijn morele agenten.' (*Animals Like Us*, p. 63)

Eigenlijk gaat het hier al mis, want de gelijkwaardigheid tussen morele agenten en morele patiënten is niet alleen misleidend maar zelfs apert onjuist. Morele patiënten kunnen blijkbaar niet moreel reflecteren – terwijl dat nu juist het uitgangspunt is van moreel verantwoord handelen – zodat ze principieel buiten de morele cirkel van handelen vallen. Morele patiënten kunnen dus niet moreel verantwoord handelen, maar zijn onderworpen aan de moraal van de morele agenten. Binnen de morele cirkel van de mens bestaan slechts morele agenten die weliswaar morele patiënten kunnen worden, maar dan buiten de morele cirkel van handelen vallen. Zodra de morele reflectie ontbreekt (door bewustzijnsverlies of welke andere oorzaak van ontoerekeningsvatbaarheid dan ook) valt de morele patiënt buiten de morele cirkel en moet hij/zij de aandacht en zorg krijgen die wij als morele agenten relevant vinden. Daarbij zullen we steeds alert moeten zijn op de intrinsieke waarde van het betreffende wezen in zover we die waarde natuurlijk kunnen invoelen.¹ Dit achten wij een morele verantwoordelijkheid die voortkomt uit ons empathisch vermogen ons in te leven in wezens met gevoel, maar die geen morele reflectie hebben. Zij hebben echter geen recht op onze morele handelingen: dit recht kan alleen voortvloeien uit een wederzijdse plicht tot verantwoording. Kortom, er is een principiële ongelijkwaardigheid tussen morele agenten en morele patiënten.

Iets soortgelijks bestaat in de medische wereld. Artsen en verpleegkundigen zijn de medische agenten, maar de patiënten worden als het goed is niet herleid tot hun medische kwaal en als medisch object behandeld. De medische agenten behoren de patiënt de kennis en het inzicht te geven om mee te kunnen beslissen in de te verrichten medische handelingen. Dan is er een medische reflectie die de patiënt tot medisch agent maakt op grond waarvan hij/zij betrokken kan worden in het medische proces. Het zou vanuit medisch-ethisch oogpunt immoreel zijn om de patiënt onwetend te laten en hem of haar als medisch object (patiënt) te behandelen. Behalve natuurlijk als de patiënt ontoerekeningsvatbaar is en er acuut gehandeld moet worden. Dan valt de patiënt buiten het medisch-ethische vlak en wordt hij/zij een wezen dat zorg behoeft en tot zijn/haar medische problematiek herleid moet worden. Ook hier geldt dus het criterium van reflectie of bewustzijn, of je wel of niet tot de morele cirkel van handelen behoort.

Sluitrede

Om niet-menselijke dieren in de morele club te laten horen bouwt Rowlands een sluitrede op die als volgt luidt:

Premisse 1: Mensen moeten met gelijke consideratie van belangen behandeld worden.

Premisse 2: Er kan geen verschil in behandeling zijn van leden van twee groepen tenzij er een relevant verschil tussen de leden van de twee groepen is.

Conclusie: Omdat er geen moreel relevant verschil tussen mensen en (een groot aantal) niet menselijke dieren is, moeten de laatste met gelijke consideratie van belangen behandeld worden.

Zoals doorgaans met een sluitrede gebeurt gaat ook deze mank aan zijn vooronderstellingen. Immers, er bestaat wel degelijk een moreel relevant verschil tussen mensen (de morele agenten) en niet-menselijke dieren, die Rowlands morele patiënten belooft te noemen. Dat verschil heb ik boven aangeduid, namelijk het verschil in het vermogen tot morele reflectie. Als dat geen relevant verschil genoemd kan worden, dan weet ik echt niet meer wat morele relevantie voor betekenis zou kunnen hebben.

Maar ook Rowlands maakt wel degelijk onderscheid tussen mensen en niet-menselijke dieren. Wanneer het namelijk gaat om leven en dood en we moeten kiezen tussen de mens of het dier, dan gaat volgens hem de mens voor. En waarom? Omdat de dood voor een mens doorgaans erger is dan voor een ander dier. Mensen

hebben meer belang bij de toekomst omdat ze plannen en wensen hebben, zaken die dieren blijkbaar niet hebben. Rowlands noemt deze waarde van het menselijke leven relatief ten opzichte van die van het dierlijke leven. Er is volgens hem dus geen fundamenteel verschil van waarde van leven tussen hen. Het fundamentele verschil van levenswaarde tussen mens en dier ligt echter niet zozeer in het belang bij de toekomst, als wel in het *doodsbesef*. Mensen hebben het besef van een toekomst waarin ze *niet* meer *zijn* en dit besef van niet-zijn fundeert hun zelfbewustzijn en morele reflectie, de waarden die hen tot morele agenten maken. Dieren (en met hen alle zogenaamde morele patiënten) missen dit doodsbesef, hebben om die reden geen zelfbewustzijn en morele reflectie en behoren daarom niet tot de morele cirkel van de mens.

Gedachte-experiment

In het verlengde van John Rawls' sociaalcontracttheorie maakt Rowlands een gedachte-experiment dat als toetssteen voor onze omgang met dieren moet gelden. Hoe zou ik zelf behandeld willen worden als ik op de hoeven van een koe in de intensieve veehouderij zou staan? Rowlands geeft geen concreet antwoord op die vraag, maar suggereert dat als ik die koe zou zijn, ik iets heel anders zou willen dan wat er in de veehouderij gebeurt. De realiteit is echter dat die koe helemaal niet in staat is om iets anders te willen, omdat ze geen besef heeft van de mogelijke alternatieven. Je lijdt pas onder bepaalde omstandigheden als je het besef hebt dat het anders (en het liefst beter) kan. Dit besef heeft die koe echter niet en als haar melk op een andere manier wordt afgenomen dan middels het kalf, dan is ze dat al snel vergeten. Dit blijkt uit het feit dat ze geen dagen loeit om het verlies van haar kalf; iets wat zij wel doet als ze tochtig is. Maar dit weet een stadsmens als Rowlands waarschijnlijk niet.

Een andere kwestie die hier ter sprake moet komen, is de vraag wat de koe liever heeft: leven binnen het regime van de bio-industrie of überhaupt niet leven? Deze vraag lijkt mij relevant, omdat wanneer de veganisten hun zin krijgen en we deze dieren niet meer nodig hebben, zij er gewoon niet zijn. Want waarom zouden wij dieren onderhouden die voor ons geen nut hebben? We mogen dus de volgende hypothetische vraag stellen: wat zouden de dieren uit de bio-industrie liever willen, er zijn of er niet zijn? Dat deze vraag niet direct te beantwoorden is, omdat deze dieren daar zelf geen direct antwoord op kunnen geven, pleit er al voor om ze niet in de morele cirkel van ons handelen te plaatsen. Immers, hun onmacht moreel te handelen is nu juist hierop gebaseerd; ze kunnen hun eigen niet-zijn niet anticiperen anders dan in puur biologische (en dat wil zeggen onbewuste) zin. Wij als de morele agenten moeten voor hen proberen die vraag te beantwoorden en dat kunnen we alleen door naar hun biologische overlevingsdrang te kijken. Zolang deze dieren zich willen voortplanten en hun levensdrang gericht is op overleven, hebben zij blijkbaar meer belang bij het er-zijn dan bij het er-niet-zijn. Zodra namelijk deze levensdrang zodanig gefrustreerd raakt door de omstandigheden waarin ze leven dat ze depressief worden en hun voortplantingsdrift afneemt, worden ze impotent of steriel. Dit is evident aantoonbaar niet het geval in de bio-industrie; integendeel, deze dieren zijn zeer vruchtbaar en planten zich naar hartelust voort. Vanuit dit oogpunt mogen wij volgens mij voorzichtig concluderen dat de dieren in de bio-industrie er liever zijn dan er niet zijn; het anders-zijn is voor hen geen optie. Natuurlijk is dit een antropomorfe conclusie, maar dat is die van Rowlands en Van den Berg ook. Ik probeer als gedachte-experiment mij tenminste vanuit biologische mechanismen die wij mensen ook zelf hebben, te verplaatsen in het wel en wee van deze dieren en kom dan tot de conclusie dat zij er liever zijn dan er niet zijn.

Dat de levenswil (de wil er te zijn) meestal zo sterk is dat pijn en leed verkozen wordt boven de dood (er niet zijn), zien we ook bij mensen met terminale ziekten die alles op alles zetten om langer te kunnen leven. Blijkbaar wordt het leven als meer waard ervaren dan de dood, en als iemand moet kiezen tussen leven met lijden of de dood, dan kiest hij/zij veelal voor het leven. Zo niet, dan sluit hij/zij zich af voor de toekomst en berust in het lot van de eindigheid van het leven.

Morele contingentie

Als laatste wil ik de vraag van Rowlands becommentariëren die als volgt luidt: hoe zou ik willen dat de wereld zou zijn? Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten we ons volgens hem verplaatsen in de wereld van de morele patiënten die niet gestraft mogen worden voor zaken waar ze geen schuld aan hebben. Daar ben ik het volledig mee eens, maar tegelijkertijd heb je met die vereiste empathie het wezenlijke verschil aangegeven tussen morele agenten en morele patiënten. Want de laatste groep kan die empathie zelf niet opbrengen en valt daarmee buiten de morele cirkel van het menselijke handelen. Het zijn de morele agenten die zich deze vraag kunnen (en wat mij betreft moeten) stellen, waarbij ze natuurlijk niet de voor de hand liggende fout moeten maken hun eigen perceptie koste wat kost te projecteren in die van anderen.

Om aan te geven waarom de morele patiënten niet gestraft mogen worden voor zaken waar ze geen schuld aan hebben, voert Rowlands het begrip *morele contingentie* in. Dit begrip is een *contradictio in terminis*, omdat de moraal nu juist gebaseerd is op dat handelen van de mens, dat geen toevalligheid (contingentie) maar opzettelijkheid (intentie) in zich heeft. Iemand die een ander per ongeluk (per toeval dus) op enigerlei wijze benadeelt, kan daarvoor niet moreel verantwoordelijk gesteld worden; wel juridisch en/of financieel natuurlijk. Wij kunnen niet-menselijke dieren, baby's, diepdemente bejaarden en zwakzinnigen niet moreel verantwoordelijk stellen voor hun doen en laten. Zij staan buiten onze morele cirkel van handelen en of wij hen wel of niet humaan behandelen ligt aan ons, niet aan hen.²

Rowlands stelt dat het irrationeel is om een wereld met intensieve veehouderij te creëren, wetende dat jijzelf mogelijk als slachtoffer daarin terecht zou kunnen komen. En als je irrationeel bent in de 'onpartijdige positie' ben je volgens hem immoreel als je dienovereenkomstig handelt. Maar is het irrationeel om een dergelijke wereld te creëren? Ik zou haast zeggen dat het tegendeel waar is. Het zijn juist zeer rationele overwegingen die ertoe hebben geleid dat de Westerse mens intensieve veehouderij heeft gecreëerd. Zou hij dat niet hebben gedaan en de behoefte aan de bio-industriële producten zou even groot zijn als nu, dan zouden we nu in een wereld leven die voor iedereen onleefbaar zou zijn geweest. Alle natuur die we nu nog mondjasmaat hebben, zou dan in gebruik zijn om tot de vereiste productie te komen, om het maar niet over de milieuschade te hebben die dat tot gevolg zou hebben. Omdat de landbouw zeer rationeel te werk gaat om te voldoen aan de bestaande behoefte aan bio-industriële producten, leven we in een wereld die qua natuur en milieu voor ons nog (net) leefbaar is. Vanuit dat oogpunt is de bio-industrie dus behoorlijk moreel bewust bezig.

Dat wij, de morele agenten, ons kunnen inleven in de positie van de morele patiënten wil niet zeggen dat zij daardoor rechten kunnen claimen die voor ons verplichtend zijn. Rechten en plichten vereisen een wederkerigheid; zonder dat vervalt het morele karakter ervan en worden ze gunsten en taken die voortvloeien uit een humane moraal. Het heeft daarbij geen zin ons inlevingsvermogen zodanig op te rekken dat wij ons in hun plaats gaan stellen en van daaruit de wereld gaan beoordelen. Wij zouden dan met ons vermogen tot reflectie en anticipatie hun omstandigheden beoordelen terwijl zij die vermogens niet hebben. Deze inleving blijft onder alle omstandigheden in het beste geval antropomorf, maar heel dikwijls egocentrisch. Waar de morele patiënten meer baat bij hebben, is onze erkenning dat het doodsbesef de grond vormt van de morele reflectie en dat naarmate dit doodsbesef meer geïntegreerd wordt in ons leven, wij gevoeliger worden voor het wel en wee van andere wezens en daar ons handelen naar richten. Handelen vanuit gevoelens van schuld en boete, zoals ik dat proef in het '*sentientisme*' van Rowlands en Van den Berg, leidt niet zozeer tot de morele reflectie van het inlevingsvermogen, maar eerder tot het veroordelen van iedereen die er anders over denkt. Daar hebben de morele patiënten echt geen baat bij en het leidt alleen maar tot sektarische strijdtonelen die de maatschappij waarin we leven zeker niet in moreel opzicht beter maken.

Noten

¹ De intrinsieke waarde van ieder wezen wordt bepaald door de soortelijke gedragscode waaraan dat wezen onderworpen is. Want niet alleen mensen hebben een soortelijke gedragscode die we de moraal noemen, maar iedere soort heeft een dergelijke code die het individuele gedrag mede bepaalt binnen de soortelijke groep waarin het individu leeft. Deze soortelijke gedragscodes zijn natuurlijk onderling verschillend, al naargelang het bewustzijnsniveau van de individuen van een soort. Maar één ding hebben alle menselijke en niet-menselijke wezens gemeen, namelijk dat deze codes gevormd zijn door, en gericht zijn op, het overleven van de soort. De intrinsieke waarde van ieder wezen wordt dan ook bepaald door deze overlevingsdrang en de mate waarin deze drang tot bewustzijn is gekomen. Omdat de mens als enige diersoort leeft in het bewustzijn van zijn dood, is hij zichzelf bewust, heeft hij een vrije wil die tot verantwoording dwingt en kan hij om die reden zijn gedrag moreel reflecteren. Deze kwaliteiten doen de mens principieel onderscheiden van alle andere dieren, omdat hij wel in staat is zich in te leven in het wel en wee van andere dieren, een zogenaamde metapositie kan innemen, maar deze dieren zich niet buiten hun soortelijke gedragscode kunnen plaatsen.

² In Duitsland heeft men wel begrepen dat kinderen buiten onze morele cirkel vallen. Naar aanleiding van het begin van de scholen worden automobilisten gemaand rekening te houden met de kinderen in het verkeer onder het motto: 'Unser Kinder leben von Ihrer Rücksicht.' (Onze kinderen leven van uw consideratie.) Wij, de morele agenten, moeten consideratie hebben met de kinderen, omdat zij daar nog niet toe in staat zijn, morele patiënten zijn.

Vrijdenken vergt veganisme

Over de reacties op mijn pleidooien voor veganisme

FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof; bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denktank *Center for Inquiry Low Countries*

Het doet mij deugd om te zien dat er in *De Vrijdenker* aandacht wordt besteed aan dierethiek en veganisme. Vrijdenken is een methode van kritisch, rationeel denken over welk onderwerp maar in het licht der rede wordt geplaatst. Wie een stapel *De Vrijdenkers* heeft doorgelezen zal het niet ontgaan dat het troetelkindje van de vrijdenkers religiekritiek is. Inderdaad: wie begint met kritisch denken komt zonder al te veel intellectuele inspanning uit bij atheïsme, immers de argumenten voor willekeurig welke religie smelten als sneeuw voor de zon wie er kritisch naar kijkt. Vrijdenken kan over alles. Dus ook over moraal.

Vrijdenkers hebben in de bres gestaan voor tal van emancipatiebewegingen: arbeiders, kinderen, buitenkerkelijken, vrouwen, homoseksuelen en zelfs de belangen en rechten van religieuze minderheden. Dat is lovenswaardig. Binnen het georganiseerde vrijdenken is er consensus over atheïsme. Wellicht dat er met enig zoeken nog een deïst of een agnost onder de abonnees te vinden valt, maar de vrijdenkers zijn het hartgrondig met elkaar eens dat religie mensenwerk is en voor heel wat ellende zorgt. Wanneer het echter gaat om dierethiek en veganisme dan blijkt veganisme een uitzondering te zijn. Als eenling ben je al gauw een zonderling en inderdaad wordt er brieven aan *De Vrijdenker* geschreven of het nu niet eens afgelopen moet zijn met die veganistische propaganda van ‘de vicevoorzitter’. Dat laatste is een *ad hominem* drogreden, want als auteur van artikelen voor *De Vrijdenker* heb ik als vicevoorzitter geen streepje voor. De redactie is onafhankelijk van het bestuur. Mijn veganisme is geen officieel standpunt van De Vrije Gedachte, maar ik zet mij er voor in om dat wel voor elkaar te krijgen. Immers, wie begint met kritisch denken over onze omgang met dieren kan niet anders dan, via een aantal stappen (zie mijn artikelen in *De Vrijdenker*), uitkomen bij veganisme. Veganisme is een noodzakelijk uitkomst van vrijdenken – en als ik het fout heb verneem ik dat natuurlijk graag. Ik vind het bemoedigend om te vernemen dat een aantal auteurs in *De Vrijdenker* het grotendeels met mij eens zijn, namelijk dat wantoestanden in de veehouderij bestreden moeten worden en dat dierenleed voorkomen moet worden. Er wordt ook gerept over vleesminderen. Er is hier dus al een grote mate van consensus! Dierenleed is echter endemisch bij de instrumentele behandeling van dieren, met name in de veehouderij en er is altijd de kans op dierenleed, terwijl dierlijke producten in onze samenleving niet bijdragen aan de gezondheid – eerder het tegendeel. Ook vergeten opposanten die pleiten voor minder dierlijke producten (en minder is altijd beter dan meer) dat veganisme *twee* morele rechtvaardigingen heeft: enerzijds dierenleed en anderzijds de grote negatieve impact van de veehouderij op het mondiale milieu. Atheïsme kost je niets, althans niet in onze seculiere open samenleving, maar denken over dieren wel: je moet er je levensstijl voor veranderen. Dat is waar veel vrijdenkers afhaken: ze willen wel zeggen dat ze vrijdenkers zijn, maar niet als het hun even niet uitkomt, niet als ze geen vlees meer kunnen eten, geen melk meer kunnen drinken, en geen roomboter op hun brood kunnen smeren. Dan blijken ook vrijdenkers boter op hun hoofd te hebben. In brieven en artikelen geven ze er blijk van er niet van gediend te zijn om als crimineel te worden neergezet. Maar is het bijdragen aan een intensieve veehouderij in Nederland waar jaarlijks honderden miljoenen dieren worden vermoord, met een enorme negatieve milieu-impact voor een triviaal genoeg van de smaak niet immoreel en crimineel? Het denken over veganisme gooit de sociale structuur op zijn kop: dat wat de norm is en als normaal geldt blijkt immoreel te zijn! Maar dat is een gevaar van vrijdenken: dat denken een boemerang is die je tegen je hoofd krijgt.

Op 4 oktober 65 verschijnt mijn boek ‘De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld’ waarin alle tegenargumenten nog eens worden behandeld en weerlegd. Wie niet overtuigd willen, leze het niet.

Spijtoptant van artikel 23 of spijtoptant van de multiculturele maatschappelijke ontsporing

HANS DE VRIES, socioloog, hogeschooldocent/onderzoeker en voorzitter van de Atheïstisch Seculiere Partij (ASP) www.atheistischseculierepartij.nl

In reactie op het artikel van Hans Coeleman heb ik twee punten aan te dragen. (1) De multiculturele ontwikkelingen zijn niet de enige gronden van de vlucht van docenten uit de grote steden. Het heeft ook te maken met de (niet)erkenning die leerkrachten ervaren vanuit de maatschappij. (2) Door gebruik te maken van art. 23 kan men zich makkelijk verschuilen in de eigen veilig ingevulde bijzondere school en draagt men bij aan een verdere segregatie tussen groepen in de samenleving.

In mijn ogen worden twee zaken door elkaar gehaald, door te stellen dat de vlucht van docenten uit de grote stad gelegen is in de verkleuring van de grote steden. En dat daar het onderwijs de dupe is geworden. Ik denk dat het eerder te maken heeft met het gegeven dat het onderwijs ondergewaardeerd wordt door de overheid. Al jaren hebben leerkrachten te maken met een nullijn en krijgen zij geen erkenning voor de zwaarte van het werk. Terwijl niet wordt ingegaan op de maatschappelijke situatie waar intolerante geloven op grond van het ‘multiculturele bijzondere’, privileges opeisen in het publieke domein.

Verder is er het probleem dat bepaalde scholen, meestal juist niet de openbare scholen, zich aanpassen aan de culturele invulling van de ouders die de kinderen naar de betreffende school sturen. Een deel van de oorzaak is juist gelegen in het betreffende artikel 23, namelijk dat de overheid bij monde van het Ministerie van Onderwijs geen sturing mag geven aan het onderwijscurriculum en de inrichting van het onderwijs. Alleen de behaalde resultaten op basis van de vastgelegde eindtermen kunnen worden getoetst door de onderwijsinspectie. Inhoudelijk mag de inspectie zich niet uitspreken over de inhoud van het gegeven onderwijs. Dus binnen de schoolmuren kan het zo zijn dat er ruimte gegeven wordt aan de intolerantie van bepaalde geloofsrichtingen. Wanneer de kwaliteit van het onderwijs na meerdere jaren zwaar onder de maat is, kan de minister pas overgaan tot het sluiten van een school, zoals onlangs bij de Rotterdamse Ibn Ghaldounschool.

Men moet de ogen niet sluiten voor de maatschappelijke realiteit door een kind in een eigen bijzondere al of niet geloofsschool te plaatsen. Ik vind dat je de kop in het zand steekt als je je kind naar een autochtone school stuurt waarmee de scheiding tussen de groepen in de samenleving verder wordt verscherpt. De keuze voor een multiculturele of een meer monoculturele invulling van de samenleving kan niet via het onderwijs worden afgedwongen; dit zal de politiek moeten afdwingen. De volledige scheiding van staat en kerk, of de scheiding tussen overheid en religie, betekent ook een scheiding tussen onderwijs en geloof.

In mijn ogen moeten alle kinderen hetzelfde onderwijscurriculum aangeboden krijgen dat godvrij, seculier en wetenschappelijk geborgd dient te zijn. De methodische, didactische en pedagogische invulling van het onderwijs kan vrij zijn en in onderlinge afstemming tussen de ouders en het onderwijsteam worden vastgelegd.

Ik wil afsluiten met de volgende twee uitspraken. De eerste is van Daniel Dennett, hij stelt: “Scholen geven geen onderwijs vanuit religie, maar wel over religie. Elke school dient verplicht te worden niet één bepaalde religie, maar alle basisfeiten van alle wereldreligies te onderwijzen, inclusief de kwalijke kanten van de geschiedenis en wat de onderlinge verschillen zijn.” De tweede is van Anthony Grayling: “Onderwijs moet ideologie-/geloofsvrij zijn. Onderwijs is er om de lerende te helpen om na te denken.”

Dit kan in mijn ogen alleen maar gerealiseerd worden door het bijzonder onderwijs op basis van art. 23 af te schaffen.

Zie de 7 argumenten van de Atheïstisch Seculiere Partij voor openbaar (seculier) onderwijs:
<http://www.atheistisch-seculiere-partij.nl/7-argumenten-voor-openbaar-onderwijs>

“Waarom ik geen lid van het Humanistisch Verbond ben” – een reactie

Beste Anton,

Ik heb je in gespierde bewoordingen gestelde tekst “Waarom ik geen lid van het Humanistisch Verbond ben” gelezen. Het is natuurlijk een voortzetting van een reeds tientallen jaren lopende discussie binnen het Humanisme. Of mag ik dat niet zeggen: ‘binnen het Humanisme’? Want je voelt je kennelijk weinig humanist. Zelf voel ik me wel atheïst, maar ik onderschrijf maar weinig van wat je zegt. De discussie over het wel of niet bestaan van (een) god is al lang geleden zijn tweede eeuw ingegaan; ik beschouw hem als zinloos. Het niet-bestaan van (een) god valt net zo min te bewijzen als het bestaan. In die zin is het Atheïsme (het ‘weten’ dat god niet bestaat) ook een geloof. Ik noem mezelf dan ook een ‘functioneel atheïst’: ik functioneer in de praktijk als een atheïst, maar ga de zinloze discussie niet aan.

Meer ter zake zijn bepaalde uitspraken die je doet en bepaalde zinnen uit het hoofdje ‘Wat is vrijdenken?’ op de site van ‘De vrije gedachte’. Zo schrijf je dat “voor ons vrijdenkers christen-humanisten een *contradictio in terminis* is.” Als je enigszins streng wetenschappelijk zou denken, zou je dat niet zeggen, omdat je weet dat het niet-bestaan van god niet bewijsbaar is en het christelijke denken bij gevolg, wetenschappelijk gezien, niet weggestreept kan worden als bewijsbare onzin, ook niet als je eerst gezegd hebt dat geloof “een vorm van geestelijk masochisme” is. Bovendien laat de *contradictio* zich niet beargumenteren (laat staan bewijzen) uit de Verklaring van Amsterdam (2002) van de IHEU (de internationale humanistenbeweging), waarin je over godsdienst alleen kunt lezen (artikel 5) dat het Humanisme “een antwoord is op de wijdverbreide behoefte aan een alternatief voor een dogmatische religie”. En we kunnen het er vast wel over eens worden dat christen-humanisten niet direct de dogmatici binnen het Christendom zijn. Maar zulke constateringenvallen voor jou misschien teveel onder “al dat weke gedoe” (dat je verder niet inhoudelijk omschrijft).

Ook meer ter zake is wat je schrijft over je poging om via een burgerinitiatief de circumcisiepraktijk in te dammen en je klacht dat het HV zich laat gijzelen door gelovigen. Ik vind je voorstel heel redelijk en ben geneigd het te steunen. Maar er is natuurlijk meer aan de hand. Wat roept het allemaal op? Je bent als humanist wel bezig een heel andere bevolkingsgroep in het gelid te dwingen, want voor humanisten bestaat het probleem niet. Dan doet zich bijvoorbeeld de vraag voor hoe de te bedwingen groep er zelf over denkt. Hoeveel mannen uit die groep voelen zich in hun grondrechten geschonden? Dat valt eenvoudig te enquêteren. Mijn vermoeden is dat er een voor het initiatief weinig gunstig beeld uit zou komen. Je kunt dan moeilijk volhouden dat het hier om een schrijnende misstand gaat. Wat is dan je punt? Er blijft dan alleen een formele grond over om een procentueel kleine bevolkingsgroep democratisch te overrulen. Zoiets is wel vaker gebeurd, niet ter meerdere glorie van de democratie. Ik begrijp de houding van het HV (die ik overigens in deze niet geraadpleegd heb) dus wel.

Tenslotte, zoals beloofd, nog iets over de tekst van “Wat is vrijdenken?”.

“Vrijdenkers onderzoeken de werkelijkheid door middel van rationeel denken, dus zonder dogmatische of ideologische vooroordelen,” lees ik. En even verder: “De Vrije Gedachte streeft naar: (4) Het ontmaskeren van religie, pseudo-wetenschap en andere waanvoorstellingen” en (6) “Respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan.”

Zoals ik hierboven heb betoogd is door de onbewijsbaarheid van het niet-bestaan van een god het Atheïsme een geloof, zeker niet vrij van een dogmatisch of ideologisch vooroordeel. In ‘Het ontmaskeren van religie als een waanvoorstelling’ wordt het vooroordeel geëxpliciteerd, waarmee het rationeel denken ook op de tocht komt te staan, omdat de inconsistentie in het denken kennelijk niet wordt ingezien. Voorts, gezien het feit dat in de orde van 90% van de wereldbevolking nog altijd gelovig is, dus in vrijdenkerstermen aan een ‘waanvoorstelling’ lijdt, valt ook een wat vals licht op de lippendienst die verwoord wordt in het ‘respect voor de waardigheid van de mens’. Laten we ons indenken dat een vrijdenker een gelovige ontmoet en vriendelijk aanbiedt: zal ik je van je waan-

voorstelling afhelpen? Als de gelovige een beetje gevat is zal hij zeggen: oké, dan help ik je van je arrogantie af.

Heb ik zo voldoende duidelijk gemaakt waarom ik geen lid van De vrije gedachte denk te worden?

Met vriendelijke groet,

Kees Hellingman, Voorzitter HV, afd. NW-Veluwe

Naschrift van de redactie

Atheïsme is geen geloof

Iedereen heeft recht op zijn mening, zo ook Kees Hellingman. Ook staat het iedereen vrij het atheïsme als een geloof te beschouwen. Maar als Hellinga stelt dat het aannemen van het niet-bestaan van god wetenschappelijk gezien een geloof is, heeft hij het toch helemaal mis. Het aannemen van het bestaan van god en dat van het niet-bestaan van god zijn niet elkaars spiegelbeeld. Dat het niet-bestaan van god niet te bewijzen valt, houdt niet in dat deze opvatting onwetenschappelijk of irrationeel is. De stelling “god bestaat niet” is namelijk falsifieerbaar. Dat wil zeggen dat het in principe mogelijk is de stelling te logenstraffen door het bestaan van god aan te tonen. In theorie is dat mogelijk: bewijs dat god bestaat en de stelling is gefalsificeerd. Hetzelfde geldt voor het niet-bestaan van het Monster van Loch Ness en het niet-bestaan van de wolf die Roodkapje en haar grootmoeder in hun geheel heeft doorgeslikt. Toon het aan en de stelling is weerlegd. Zolang zij niet weerlegd is, is zij geldig.

Het aannemen van het wel-bestaan van god of de wolf is geen wetenschappelijk houdbaar standpunt omdat het bewijs van het niet-bestaan van god of van de verorberaar van Roodkapje principieel onmogelijk is. De aanname is niet-falsifieerbaar en daardoor niet wetenschappelijk. De waarschijnlijkheid van het bestaan van zowel die god als die wolf nadert tot nul.

Stellen dat god niet bestaat is geen geloof maar het aannemen van iets dat met de grootst mogelijke waarschijnlijkheid juist is.

Namens de redactie, Jan van der Werff

Naschrift van Anton van Hooff

Beteugeling van kinderbesnijdenis is een humanistische plicht

Ik zou niet beter dan Jan van der Werff Hellinga's bewering hebben kunnen weerleggen dat atheïsme ook maar een geloof is. Wat nog wel om bestrijding schreeuwt is de redenering dat het indammen van besnijdenis het ‘overrulen’ van een minderheid is. Beslissend zou hierbij zijn hoe de besnedenen zelf hun toestand ervaren. Tja, hoe ervoeren kinderen van protestants-christelijken huize het dat zij door de leerplicht naar school moesten? En hoe prachtig kunnen moslimmeisjes niet onder woorden brengen dat zij heus niet onderdrukt worden? Negers waren indertijd ook heel gelukkig in hun slavernij. En de kinderen in de fabrieken van Zuidoost-Azië tonen zich desgevraagd ook heel tevreden, hoor.

Het is nu eenmaal moeilijk om de toestand waarin je terechtgekomen bent, als ondragelijk te bestempelen, zeker als die door goedbedoelende, liefhebbende ouders is teweeggebracht. Besnijden van onmondige kinderen schendt echter de grondrechten van de mens, zoals vastgelegd in artikel 11 van onze Grondwet (recht op lichamelijke integriteit) en 6 (vrijheid van godsdienst, dus ook vrijheid van godsdienstkeuze) en de wetgeving tegen kindermishandeling. Vanuit het besef dat het onrecht dat een (kwetsbaar) medemens overkomt, ook mij treft, is betegeling van kinderbesnijdenis mijn humanistische plicht.

Anton van Hooff

Een toevallig gesprek

HANS LOUIS KOEKOEK (1935, Rotterdam) filmer en schrijver, publiceerde onder meer Ongelovige verhalen; zie ook www.hanskoekoek.nl

We kunnen het erover eens zijn, het was een prachtige zomer. Als je in het Gooi woont, zoals ik, ben je knots als je thuisblijft. Dus fiets uit de berging gehaald, banden op spanning gepompt, plakspullen paraat en bos en heidevelden tegemoet getrapt.

Na een uurtje fietsen en het zien van een paar reeën werd het fietspad plotseling verhard en even later zelfs geasfalteerd. In een inham stond een auto geparkeerd met het portier wijd open en een oudere man zat met beide benen buiten boord. Kennelijk had hij behoefte aan enige conversatie, hij groette buitengewoon vriendelijk en ging meteen een gesprek aan over de inspirerende omgeving.

Vrij snel deelde hij mee dat hij van plan was een boek te schrijven over zijn leven, in feite over zijn ware verborgen wezen. Hij had iets meegemaakt dat achteraf bepalend voor hem bleek. Hij was er nooit van los gekomen.

Ik voelde meteen de bui hangen. “Zeg maar wat je op je kerfstok hebt,” nodigde ik hem uit.

“Wel,” begon hij, “zo te zien ben ik wat ouder dan jij. Ik heb als kind de Tweede Wereldoorlog meegeemaakt en als Haags bleekneusje mocht ik tijdens de zomervakantie bijsterken op een Drentse boerderij. De eerste dagen was ik ziek van het vette eten dat ik niet gewend was, maar na enige tijd knapte ik op en speelde met de kinderen van de boer en boerin. Dat was heel leuk. Hun dialect had ik snel onder de knie.

Op een dag kwam de boer naar me toe en zei dat ik met hem mee moest naar de stal. Daar liet hij zijn broek zakken en toonde me een enorm grote pik. Ik had nog nooit van pedofilie gehoord en wist niet wat ik zag. Hij zei dat ik dat ding moest vastpakken en aaïen. Ik was zo onder de indruk van die grote boer dat ik het deed. Het duurde maar heel kort, hij draaide zich om en ik zag een straal het hooi inschieten. Ik dacht eerst nog dat hij moest plassen.

Nadat de boer zijn broek had aangetrokken, zei hij dat ik met niemand mocht praten over wat er was gebeurd. Dat was ons geheim. Als ik het aan iemand zou vertellen kwamen de Duitsers en zouden ons doodschieten. Ik zweeg dus als het graf en schrok als ik Duitse soldaten in de buurt van het erf zag.

Na die eerste keer volgde nog talloze malen. Die boer leek gek op me. Hij wenkte me gewoon richting stal. Als hij begon te spuiten draaide hij zich nimmer meer van me af en liet het in mijn handen komen. Toen pas ontdekte ik dat het geen plas was, maar glibberig spul. In de stal had hij een emmer water klaar gezet, zodat ik mijn handen kon wassen en droogvegen aan lappen. Ik weet niet meer hoe vaak het gebeurde, maar wel enkele malen in de week.”

“Het houdt je nog steeds bezig,” concludeerde ik.

“Ja, aanvankelijk niet erg. Ik ben getrouwd en heb drie kinderen, ik leidde een leven als talloze anderen. Uiteraard heb ik nooit iets van die boer aan mijn vrouw, laat staan aan mijn kinderen, verteld. Maar nu is er een probleem ontstaan. Er is bij mij kanker geconstateerd en uitgezaaid naar mijn lever en alvleesklier. Ik heb niet lang meer te leven. Vandaar dat boek. Ik worstel alleen met de vraag: moet ik dat nog proberen te schrijven? Ik heb twee vertrouwde vrienden en die adviseren mij dat boek te schrijven. Wat adviseer jij me?”

“Je wilt in dat boek schoon schip maken met wat je hebt ondergaan?”

“Ja, maar op een andere manier dan je vermoedelijk denkt. Toen ik volwassen werd moest ik steeds aan die boer terugdenken. Wat had die kerel een grote. Zoals ik al vertelde: ik ben getrouwd en heb een goed huwelijk gehad. Maar die herinnering aan die boer is in de loop der jaren steeds sterker geworden. Het werd een obsessie. Hij doordrenkte mijn fantasie. Hij week niet uit mijn gedachten, ik verlangde naar hem.”

“En daar wil je over schrijven en je twee vrienden vinden dat jouw ware aard opgevoerd moet worden. En nu wil je weten wat ik ervan vind?”

“Ja, wat vindt een willekeurig persoon ervan?”

“Ik ga een afwijkend advies geven. Blijf in de kast en neem het mee in de kist. Je vrouw en kinderen zullen zeggen: “Zo hebben wij hem niet gekend. Hij heeft toneel gespeeld en was anders dan wij ervoeren. Hij was fake. Je hebt een levenlang een ander gespeeld, met je bekentenis maak je de achterblijvers niet gelukkig. Laat ze met eerbied en respect aan je terugdenken. Schaad hun illusie van goede man en vader niet. Je eerlijkheid komt veel en veel te laat, soms is eerlijkheid niet goed.”

“Ik moet hier over nadenken,” zei hij. Hij trok zijn benen binnenboord, startte en reed weg.